МП II 163/I

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

МАРТ

1967

НОВИ САД

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОКРЕНУТ 1825. ГОДИНЕ

Чланови Уредништва
СРЕТЕН МАРИЋ
БОШКО ПЕТРОВИЋ
АЛЕКСАНДАР ТИШМА

Главни и одговорни уредник
БОШКО ПЕТРОВИЋ

Коректор
СТОЈАН ТРЕЋАКОВ

Уредништво: Нови Сад
Матице српске ул. бр. 1
Телефон: 44-609

Редакција прима средом
од 12—13 часова

Рукописи се не враћају

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од шест штампаних табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 27 н. дин. а за чланове Матице српске 22 н. дин. Претплата за иностранство износи 50 н. дин. — Цена једном броју у књижарској продаји 2,50 н. дин. — Претплата се може положити у свакој пошти на чековни рачун НБ у Новом Саду број 657-1-257. — Администрација: Ул. Матице српске бр. 1, тел. 44-609

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 143. Март 1967. Књ. 399, св. 3.

СУДБИНЕ И ЉУДИ

9

Хумор и меланхолија

У књижевном животу зна варати не само спољашњи изглед личности којој прилазимо, већ и њено дело према коме треба о њој да судимо. Као писац, Стеван Сремац је пратилац судбине ситних, смешних и, не ретко, вулгарних, јадних људи; као човек, он је савршено друкчији од њих. Ни у једног нашег приповедача није тако различита његова личност од његових јунака.

Сви Сремчеви познаници, који су после његове смрти писали о њему, говоре о његовој отмености, аристократском држању, господственом ходу, беспрекорном одевању, дистанцираности при дотицају с индискретним светом. „У нашем демагошком времену и међу масом скоројевића", каже о њему један савременик, „он је остављао утисак једнога коленовића".

Више денди него боем, сваки дан с другом свиленом краватом, изванредно лепе главе, племенитих црта, стасит, Стеван Сремац се већ физичком појавом одвајао од масовних људи. Карактером, још више. Ни од ког и ничим незаплашен, ни према чему равнодушан, ни пред ким потуљен, није никад — то сви његови биографи сведоче — ни од кога ништа тражио, никад ништа молио, ни пред ким скривао шта мрзи и воли, — своје националне, друштвене и верске идеје исказивао је, и у животу и књигама, с беспримерном отвореношћу и слободом. „Имао је у себи нечега витешког", каже он о једној личности у некој својој причи, а то што он каже о тој својој личности ни за кога не вреди више но за њега, „имао је у себи нечега витешког, што се не добија нигде, него што се тако са човеком рађа".

Рашанин чији су претци прешли у XVII веку из Старе Србије у Срем, из Срема у Бачку; рођен у туђој држави, на периферији српског народа, где се живело у садашњости мање него у прошлости и будућности; доведен из мађарске Сенте у престоницу Србије као дечак који је остао

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ НОВИ САД

без матере и без оца, — приповедач Стеван Сремац, немајући ни жене ни деце, пролазио је кроз сав живот са комплексом сирочета. Чини се да га нико није дубље упознао од оног Руса који о њему каже да је био усамљен у животу и да је дубоко патио од те усамљености и — што се не би очекивало од писца који толико засмејава читаоца — да су његове „паметне проницљиве очи тужно посматрале људе".

Не умејући, у књигама, престати кад једном почне причати, Сремац је, у животу, мало говорио, поноситошћу покривајући своју усамљеност и хумором своју меланхолију. „Кад сам сâм, нисам сам", говорио је и, као сви несрећни људи, тешио се: „Кад сам сâм са собом, најбоље и најискреније се разговарам". Меланхоличне мисли потискивао је безбрижним изгледом, посматрањем, читањем, писањем. Поносит и повучен у се, није се ником исповедао, никад хвалио оним што је написао или учинио. „Био добровољац у другом и трећем рату", каже у службеним подацима о себи и, да не би било забуне, додаје: „Али није био у боју", објашњавајући и зашто није: „Прилике није било", — не казујући да се разболео и да за мало није умро на маршу до војишта. Строг према себи, био је такав према сваком, зачас прелазећи из хумора у сатиру, из смеха у гнев. Ни у животу ни у књижевности, Стеван Сремац није био добродушан човек, ни безазлен хуморист, како се то неки пут чини и обично пише. Резигнација, не ведрина, револт, не поклонство, леже у основи већине његових прича и његових односа ка свету. Његово писање је изишло из борбе и с другима и са собом. „Сад, први пут каже кад је био на самрти, сад је све лепо".

Као и већина српских људи рођених у Аустро-угарској империји, Сремац је имао јако монархијско осећање, култ националне историје и православне цркве. Више него један приповедач из његова доба, разумевао је величину традиције и знао њену вредност. Прошлост за њега није апстракција, нити мит, него корен његова бића, снага његова. Усправан и чврст, он осећа у себи присутност, не парцијалне, него целе српске прошлости, за њега српска историја не почиње с кнезом Милошем и сви Срби, за њега, не чувају овце. Као гранато дрво, које исто толико живи под земљом колико над њом, Сремац је живео у прошлости исто толико колико у будућности, њему су мртви Немањићи више говорили од његових немуштих сугрђана.

Слично Божидару Кнежевићу, Сремчеву савременику и садругу, писцу *Принципа историје*, који се још дубље од њега уносио у религију и историју света, за Стевана Сремца не постоје само анонимне народне масе, већ и знане личности, и за њега нема само малих, него и великих људи.

У својим романима и причама он не оплакује сиромаштво декласираних паланчана и нерадних брђана, него се радује благостању равничарских земљорадника и богатству чорбаџиских кућа. Као што не мари јазбине, већ чистине, Стеван Сремац не воли народ, него нацију.

Деградиран на лаког писца који пише ради тога да нас насмеје, Стеван Сремац је остао без хвале и за своју општу и књижевну културу. Немајући ничег снобовског у себи, он своју културу није нигде и никад афиширао, као да је то нешто сасвим природно и као да је то нешто врло мало што је он читао и што је знао, о чему размишљао. Његова култура, чију основу чине антички писци и модерни историографи, није незнатна, — она је шира но у већине биографа и књижевних критичара који су о њему писали. У Сремчевој библиотеци су се налазили, у нашим и немачким преводима, готово сви класици, — од хеленских, Хомер, Хесиод, Есхил, Тукидид, Аристофан, Аристотел, Плутарх, Дионисије Харликарнашанин, Диодор са Сицилије, од латинских Цицерон, Проперције, Тибул, Тит Ливије, Петроније, Јувенал, Светоније, Тацит, Плиније млађи. Не ограничавајући се на расправе које су из српске средњовековне историје писали Иларион Руварац, Љубомир Ковачевић, Фрања Рачки, Константин Јиречек и Стојан Новаковић, Сремац је читао и изворе, — Миклошићева *Monumenta serbica*, Пуцићеве *Споменике српске, Законик цара Душана*. Српску књижевност је знао сву, од Летописа попа Дукљанина и животописа св. Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана, Теодосија и Данила II, преко Доситејеве аутобиографије и беседа Никанора Грујића до песама Војислава Илића и првих прича Борисава Станковића. Што се не би очекивало од „забавног" писца, највише је волео међу нашим песницима Јована Ст. Поповића, Његоша и Лазу Костића, а међу нашим и страним прозаистима, сасвим природно, Сервантеса, Гоголља и Јакова Игњатовића. Од светских новијих романсијера, у његову библиотеку су ушли Филдинг, Свифт, Дикенс, Тургењев, Толстој, Џорџ Елиот, и — опет изненађујуће за хумористичког писца — песници Тасо, Гете, Шилер, Петефи, Пушкин, Љермонтов. Нашли су у Сремчевој библиотеци места и аутори који му нису били блиски, — Волтер, Русо, Хиго, Ренан; хтео је да позна и оне који другчије мисле и пишу него он.

Као што бива у малом друштву, Стеван Сремац је за живота био највише познат по најмање важној црти, по духовитим досеткама; нема новијег српског писца о коме је остало више анегдота. Варају се они који у њему гледају шаљивца. Сремчева запажања нису само духовита, већ и изванредно умна, а његова осећања не само ведра, већ и меланхолична. Међу српским приповедачима с краја прош-

лог и почетком овог века, који се, као и сви писци овог света, ретко одушевљавају људима и животом око себе, ниједан није у таквом сукобу са околином као Стеван Сремац.

Сремчево незадовољство својим добом почиње од васпитања омладине. „Нама треба лепоте!" — говорио је, узнемирен што се код нас у гимназијама, у којима је он с великом вољом предавао, тако мало даје на уметност. Обдарен за сликање (сам је илустровао цртежима једну своју причу), волећи музику и жалећи што није у детињству учио да свира, Сремац је био несрећан што се по школама у Србији не негује хорска музика, што ђачки хорови не певају по црквама и концертима, — он је знао из искуства да се музика заволи у детињству или никад. Није му се свиђала у нашој средњој школи ни настава књижевности. „Она тера младића да критикује Његоша и Бранка и да се с неким сулудим поносом хвали како је у оба песника нашао много погрешака", каже он срдито и додаје: „Ничему се у младости не дивити, ништа идеално не волети, све критиковати, све снизити, да ти сам будеш велики, — ето, то је резултат нашега поређења и критиковања". Не верујући да се песник може створити „граматиком и лектиром", није волео критику која је „вивисекција уметничких творевина", нити много марио њене професорске репрезентанте у нас. Себе није прецењивао. „Ја не пишем да ме преводе. Ја пишем за свој народ, за Србе", говорио је, не очекујући успеха у иностранству: „Имају они својих писаца, јачих, и ми им не требамо".

Разглашен као бонвиван и кафански човек, Стеван Сремац је имао у задивљујућој мери осећање дужности, — дужности грађанске, дужности националне, дужности личне. Ни по чијем наређењу, он је, завршивши Велику школу, по својој жељи отишао за гимназиског предавача у варош из које су Турци тек изишли и, за десет година што их је провео у Нишу, није изостао са службе ни један једини дан. Све своје романе и приповетке, кад их је прештампавао из часописа у књиге, прегледао је и поправљао, — *Вукадина* двапут, *Поп Биру и поп Спиру* трипут. Као што се волео беспрекорно одевати, тако је желео да му књиге буду лепо опремљене и упућивао издаваче каква да буду слова и какве боје у насловима његових нових књига. Ништа није мање трпео, ни у мислима ни у раду, но неред.

Дифамиран као фланер који нерадо седи код куће, Стеван Сремац је био изванредно вредан: не напуштајући професуру и новинарство, он је за дванаест година објавио пет романа и преко педесет прича. Обратно од оних који су писали за хонорар и тужили се да тешко живе, Сремац је ве-

њином писао без хонорара и увек имао од чега да живи. Највише је сарађивао по часописима који су излазили у неослобођеним крајевима, у Аустро-угарској монархији, по обичају људи у његовом родном крају да добровољним прилозима, задужбинама, стипендијама, одржавају школе, банке, позориште, интернате, — да од друштва у ком живе не само добијају, већ и да му дају.

Пре но што је узео да пише, Стеван Сремац је годинама посматрао живот и пратио судбине људске, и почео писати из незадовољства и из гнева на оно што види око себе. У сукобу с реалношћу, он се прво — у историским причама *Из књига старостављих* — склањао у прошлост; у причама и романима из савременог живота склањао се у сатиру и у хумор. Оно што Стеван Сремац вели о неком јунаку у једној својој причи, вреди за њега: „Гадно му међу људима, лепше му изгледа међу децом", — све личности Стевана Сремца личе на велику децу. Али то што су скоро сви његови романи и приповетке више идиле него драме долази не отуда што би били идилични људи и догађаји о којима он прича, — они то већином нису, — него што је идилично расположен писац. Сремчева уздржана ирониja и благ хумор с прелазом у меланхолију и сатиру резултирају из приповедача, не из живота који га окружава. То је одлика његова и краја у ком се родио, — нигде се наш свет толико не смеје себи и другом као у Срему и у Бачкој.

Не будући локалан патриот, Стеван Сремац није ни локалан писац, — он се једнако слободно креће по Нишу, ужичким планинама, панонској равници, шумадиским паланкама и Београду, недвосмислено делећи људе на оне чије идеје и поступке одобрава и на оне које осуђује, на личности које су му симпатичне и на оне које нису. „За разметљиви локални патриотизам није марио", сведочи један пријатељ о њему: „Он је увек претпостављао српство провинцији, целину појединим деловима". На покрајинску кратковидост револтирао се крајњом оштрином, и сопственом и туђом („Шумадинцу је српство донде докле његов пандурски штап допире"), исто онако као што је био неумољив у презиру очајања: „Никад није допуштао", каже један његов савременик, „да се доведе у сумњу велика будућност нашег племена".

Као и сви прави конзервативци и аутентични националисти, Сремац је у својим написима и поступцима антипод демагога. Нико се у нашој књижевности није тако љуто подсмевао „ванредној бистрини и подузетности ове наше српске расе", ни био више озлојеђен на „суровог и грубог Србина са густом црном косом, са танким црним брчићима и дубоким сањивим погледом". Сремац никад не чини одговорним једног човека за народну судбину, нити шаку

људи око њега, него целину. Његове љубави и његове мржње наши књижевни критичари су, као по договору, нетачно објашњавали. Људи из Старе Србије и Војводине Стевану Сремцу су блиски не због тога што су „старовремски", — како његови биографи мисле, — него што знају за правила у животу и поредак у мислима, за уљуђене односе међу собом, за чување добрих обичаја и поштовање моралних врлина, зато што он у једнима види традицију византиске, а у другима средњоевропске културе. Што Сремац не трпи горштаке и њихове деривате ускоке и хајдуке, он их не трпи због дивљине, исто онако као што не подноси њихове изданке по паланкама због проста штва и аморалности. Није Стеван Сремац за оно што је старо, већ за оно што је цивилизовано; не воли он патријархалност, већ ред и хијерархију. Он се осећа узнемирен не због тога што се градови по Србији европеизују, већ што у тим назовиградовима, у тим вулгарним варошицама, подједнако нема ни традиционалне ни модерне урбане културе. Он хоће да Србин буде не довитљив и досетљив, него уман, и не лукав и говорљив, него радан. За њега култура није у напредним идејама, него у разумним поступцима, човек за њега није у говору, него у твору. Насупрот онима који се диве шеретима, он их се ужасава.

За своје време и средину, изузетних погледа на човека, на друштво и народ, Стеван Сремац је неминовно морао доћи у сукоб са људима око себе. Они су имали осећање државе, он нације; они су се бринули за себе и за своју покрајину, он за јединство Срба; они су се удруживали да постану министри, посланици, банкари, индустријалци, високи официри, он се усамљивао, немоћно гледајући где пљачкаши, под видом бриге за „малог човека" и „јадни народ", грабе власт и богатство. Отпор Стевана Сремца околини, то је отпор равничара из дисциплиноване средњоевропске монархије хајдучки расположеним брђанима и сукоб сређеног грађанина са халапљивим грабљивцима из оријенталних паланки. Стевану Сремцу је био монструозан сваки онај свет у коме нема осећања узвишеног и светог.

Идеје Сремчеве нису одјек туђих мисли из новина и брошура, него плод наслеђа које чини саставни део његовог бића, — Сремчеве љубави и мржње рођене су и расле с њиме од његова детињства. Он је одрастао у кући и крају где су се етичке и верске традиције, донесене при сеоби из Метохије и с Косова, сјединиле са осећањима и схватањима просвећеног европског света, — за њега су колико интелект и искуство толико морално чуло и сензибилитет мерило културе. Није то случајно што је Стеван Сремац уз хеленске и латинске писце имао у својој библиотеци три примерка *Светог писма* на српском и по један на латинском,

француском, немачком, руском и мађарском; нити је то нешто чудно што му је стојала при руци *Катавасија,* — њихово присуство је стално одржавало у њему време кад су га, као дете, учили у кући и у школи „заповестима Божјим", молитвама и појању у цркви. Као Јаков Игњатовић Сентандреју, као Симо Матавуљ Приморје, као Јанко Веселиновић Мачву, као Борисав Станковић Врање, Стеван Сремац је носио у себи Бачку, с потиснутом жељом да још једном, кроз сећање, кроз осећање, кроз причање, проживи детињство, и оно детињство којег је било, и оно којег није.

Отишавши из родног краја као дечак од дванаест година, Сремац се није у њ враћао, али није престао да живи у њему. Он се у Београду формирао, више него под утицајем околине, пред очима свог ујака, који је, при преласку из Војводства у Кнежевину, пренео и своје идеје, жеље и обичаје. Тај ујак његов, Јован Борђевић, мален у историји српске књижевности, велик је у историји српске грађанске културе: неприметни аутор државне химне *Боже правде* и педантни састављач *Латинско-српскога речника,* — пошто је студирао филозофију, медицину, право, „добро знао немачки, мађарски и латински, француски и италијански доста добро, нешто енглески, а пољски и руски разумевао", — био је, у младим годинама, уредник *Српског дневника* и *Летописа Матице српске* (и секретар њен), професор новосадске гимназије и оснивач војвођанског Српског народног позоришта, а по преласку у Кнежевину управник Народног позоришта у Београду, професор историје на Великој школи, министар просвете и члан Српског ученога друштва. Нема у нас само идола од иловаче; има и људи који су већи него што су сами мислили да су и него што су други о њима рекли. Један од њих, Јован Борђевић, није био мање човек и патриот него радник: као професор једине српске гимназије у Мађарској, он је „покрај сви свои млоги редовни и изванредни сатова предавао деци француски језик . . ., без да је икое плате ил' награде за себе тражио". Јован Борђевић није само ујак Сремчев који га је школовао, него и његов васпитач, који је на њ пренео своје гледање на свет.

Колико се у животу одвајао као човек, Стеван Сремац се у књижевности издвајао као писац. У последњој деценији XIX века он једини у нас пише сатиричне и хумористичне романе и приче, — једне из гнева и револта, друге из симпатија и жаљења. Већ у првој његовој причи *Божићњој печеници,* један мали човек, чиновничић, поштар један, чија је жена одбегла од мужа па се вратила као да није ништа било, портретисан је не као мученик, ни паћеник, него као уцењивач и хвалисавац, који вара на картама и државни материјал продаје као свој. Настала из подсмеха

„јадницима" који „нису успели у животу", а нису, по писцу, успели не због тога што су нечије жртве, каквим се они представљају, него што су интелектуалне и моралне наказе, приповетка је, оштрином суда, у тадањој српској прози, претежно сентименталној и поетској, представљала психолошко откриће.

Наметљив човек је у средишту Сремчевих неподмитљивих запажања и у наредној његовој, великој причи, управо роману, *Лимунацији на селу*, и у краткој приповетци *Максиму*. Веома сличне по материји, те две приче су више сатиричне него хумористичне, обе политички обојене и не сасвим завршене, у обема је и „јунак" исти, само под другим именом. Тип учитеља Сретена, тешком науком оптерећеног назовиинтелигента који утолико више у себи види светлост уколико му је већи мрак у глави, и који утолико одлучније даје себи улогу вође уколико га никад од детињства није нико водио, Сремац није пуштао из вида у неколиким романима и, с незнатним варијацијама, износио га у неколиким причама (*Secessio plebis, Дим у дим, Зли поданик*). Сретен из *Лимунације на селу* није за Сремца случајна личност, него репрезентант једног времена и једног друштва: добронамеран насртљив празноглавац коме су јасни сви проблеми и овог и оног света.

Мени се чини да су књижевни критичари сувише упростили Сремчев став према Сретену и „сретеновштини", сводећи га на неприхватање напредних идеја. За Стевана Сремца, учитељ Сретен није напредан, него сметен, није просвећен, већ занесен, није истрајан, већ тврдоглав, и није привлачан, већ неподношљив, — Сретен је за њега самозвани интелектуалац који не зна ни шта мисли ни шта ради. Сретен није за Сремца зао, него глуп, — само ограничена памет, по Сремцу, може чинити онакве будалаштине какве чини по селу Сретен. Уз ту једну беду, што је непоправљиво ограничен, у Сретена је, по Сремцу, и друга беда, што је неизменљиво недоучен. Колико се љути на Сретена, видећи у њему опсенара, толико га Сремац жали, гледајући у њему несрећника, — Сретенов двојник учитељ Максим није страшан, већ јадан. Тај и такав тип — више опасан, него опак, и више за револт, него за смејање — налази се у нашој књижевности једино у Сремца.

Свиђало нам се или не свиђало што Сремац мисли о Сретену и о „сретеновштини", он има право да говори о њима како хоће: конзервативан писац може бити исто тако талентован као и напредан писац, — ни Достојевски у *Злим дусима* није напредних идеја. Невоља је не у томе што Сремац није у *Лимунацији на селу* напредан, него што то његово дело није исцела добро написано. Трошне конструк-

ције, слабе грађе, с кривудавом и изломљеном линијом во-
ђења, прича није ни психолошки сасвим чврста: Сретен је
више слика него биће, његове сеоске присталице више лут-
ке него људи, завере и мржње које Сретен изазива не прича-
ју се, већ констатују, — писац је толико љут на свог јунака
да је прекинуо приповетку и оставио је без свршетка. Али,
иако недограђена, *Лимунација на селу* има ванредних врли-
на: ни у једном српском роману, ни у једној причи, неверо-
ватно није тако истинито, нити будаласто тако представље-
но као логично и умно. *Лимунација на селу* је пуна савр-
шених фрагмената и изврсних епизода (слика кафане коју др-
жи Цинцар Борђе; портрет његов и његове домаћице Гизе-
ле; глумачка каријера ћате Пере; илуминација на селу, и,
нарочито, игранка на њој). Не може се рећи да у *Лимуна-
цији на селу* нема Сремца. Има га. Али он није у њој сав.
Сремац нема вехементност сатиричара, ни отровност пам-
флетиста, — он зна да буде на људе киван, али не уме да их
мрзи.

Књижевна историја и критика с правом је дала првом Сремчевом роману већу важност из политичких него из књижевних разлога. Јесте да је у нашој књижевности *Лимунација на селу* крајње оригинална и до данас незамењива слика људске интелектуалне беде, али је истина и то, да је та слика само скицирана, не до краја изведена, да је више наговештена, него реализована. Чвршће је замишљен други Сремчев сатирични роман, *Вукадин*.

Већ при првом помену *Вукадина* ваља рећи да у нас нема дубље психологије брђанина на његову прелазу у грађанина, ни романа у коме је бурлеска — као на сликама кловнова и људи из цирка — тако преливена тугом. Пишући *Вукадина*, пишчев циљ је свакако био (као што мисли већина света) да нас забави и насмеје. Али то не само што није био једини његов, него ни главни циљ. У *Вукадину*, Сремац је колико хумориста, толико моралист, и исто толико сатиричар једног типа колико психолог и критичар једног народа и једног друштва. Насупрот романима и причама других српских прозаиста, који већином са саучешћем портретишу „мале људе" и с пуно обзира износе невеселе и веселе историје њиховог „бедног" живота, у Сремчеву *Вукадину* нема сентименталности према „даровитом сељачету", „слабо плаћеном службенику", „јадном народу". О разглашеној даровитости нашег човека са планине Сремац има другчије мишљење. „За себе бистар, али у служби туп", бележи он своје искуство, допуњујући га на другом месту: „Да је тако бистар и вредан радник као што је бистар и вредан економ за себе", добро би по земљу било. Нема тога неморалног чина на који наш човек са планине, по Сремцу, није спреман, нарочито на отимачину и превару

(„Тај ти неће украсти само оно што је на небо прикачено, па не може да дохвати, а све друго добро чувај"). Лен, а грабљив, тај наш човек, лажљив пред другим и пред собом, не разликује реч од дела („И пође поносито, као да је све то, што је испричао, и урадио"). Себичан и тврд, наш планински човек је, по Сремцу, лишен нежних осећања. Кад у једном друштву, где има жена̂, Вукадин постаје љубазан, писац додаје: „Уколико је он то, наравно, могао бити", обавештавајући нас, на другом месту, кад је Вукадин у једном тренутку постао сентименталан, да му „нико у породици није знао за то расположење". Вукадин је безосећајан и кад се заљуби, не знајући ни тад шта је нежност („Заљубљен Србин обично је груб"). Кад стричеви изгубе малог Вукадина у вароши, они се мирно врате без њега у село, оставивши га да се снађе у туђини како уме, као да су изгубили пиле а не дете. Писац има више осећања према њима него они један према другом и према себи самим.

У *Вукадину*, Стеван Сремац није — како се то обично мисли — дао искључиво портрет једног репрезентативног брђанина; у исто време с њим, Сремац је, у позадини и напоредо, дао и репрезентативне типове паланке. У Сремчеву роману, трговчићи и чиновничићи по шумадиским и моравским паланкама нису ништа бољи од ужичких и драгачевских сељака; ако су брђани крадљивци и склони хајдучији, трговци су зеленаши и варалице, а чиновници уцењивачи и корупционаши; ни једни ни други не осећају државу и не знају шта је она; једнако је краду. А остали? Адвокатима је ништа да у исти мах заступају две парничне стране, старешине се не стиде да зајме новац у својих служитеља; цариници и пандури на једнак начин уцењују и примају мито (Пандурство је, каже Сремац, „јако цењено у нашем српском народу у сва три закона", „служба таман створена за један народ који нема великих амбиција, нити воли великих напрезања").

Тако као Сремац, ни један српски писац није дао критичку слику планинаца сишлих у паланке, ни с таквом одлучношћу и слободом открио негативне црте нашег „динарскога типа". Смелост и видовитост Сремчева утолико је више за дивљење што је наш брђанин — захваљујући народним песмама и политичким демагозима — постао кумир у очима грађанских читалаца, за које је он, скоро увек, само мученик, само јунак и, због свога шеретлука, врло мудар. Једино имун равничар и посматрач неподмитљивог дара могао је тако одлучно скинути варошку шминку са „горскога вука".

Од почетка до краја, *Вукадин* је ношен живим ритмом и испричан с великом свежином у гласу. Као бравурозна увертира комичне опере, прва глава чини мајсторски увод

у распричан сликовит говор који је засут хумором. Уношењем у роман — такође као у музичком делу — нових мотива и њиховим смењивањем и преплитањем, у трећој и четвртој глави наративна слика се шири у мравињак паланчана, где се у многим (и премногим) анегдотама меша злурадост малограђана и збуњеност брђана. Ни много драматични, ни много брзи, догађаји у *Вукадину*, сви једнако изнесени с ноншалантношћу и лакоћом, из поглавља у поглавље постају забавнији и уколико су комичнији утолико бивају жалоснији. Не зна се да ли је више смешно или више тужно Вукадиново путовање од Београда до места његовог новог службовања, ни да ли је више жалостан или смешан сам Вукадин кад иде са својом газдарицом да проси девојку, — у једној јединој оштрој слици, у једном једином двоструком портрету, дата је сва невесела судбина Вукадинова, сва његова комична драма, и сва беда.

Требало је велике моћи савлађивања себе и материје, па остварити, као Сремац у *Вукадину*, паралелу смеха и срџбе, осуде и туге. Међу највишим дометима пишчевог ингениозног контрапунктирања указао бих на два. Један обележавају хвалисаве приче Тасице и Васице с каквим задовољством и с којом би вештином они шамарали оног ко би им дошао под руку, — фантастична гротеска кепецâ који не могу да буду џинови и слабићâ који сањају како су јунаци. Други висок домет трагикомичности у контрастима чини завршно поглавље романа. Победоносно јахање Вукадиново у циркус на магарцу и феноменалан одјек тога његовог подвига, — апсурдност резултата једног чина, апсурдност начина на који се успева у животу, — завршне странице у *Вукадину* су највећа похвала глупости која је у српској књижевности написана.

Без ичега сатиричног, Сремчев роман *Ивкова слава* савршено је другчији. То су приметили сви који су писали о њему, али су се скоро сви варали држећи га скоро искључиво за забавно дело, па чак и за вулгарну причу о људима који су се изопијали. Ништа мање идилична и поетска него хумористична, и не на једном месту, нарочито у другом делу, дубоко меланхолична, Сремчева *Ивкова слава* је — као велика река — блистава и светла по површини, али тамна у дубинама, — на њеном дну једва да има више ведрине и радости него што има туге.

У овом свом роману, кроз на изглед комичну и изразито забавну причу, писац спроводи паралелно неколико драматских мотива. Не може се замислити жалоснији разговор од веселих дијалога што га на почетку романа воде посетиоци који су дошли Ивку на славу. Тај разговор, испричан с великом озбиљношћу, као да је од судбинске важности и по људе који га воде и по читаоце који га прате, тај дуги раз-

говор — глуп и смешан — није мање истинит него што је тужан. Како су људи што га воде празни и без мисли, њихов живот сав у томе, у механичким дијалозима и конвенционалним покретима, како су ти речити људи у својој говорљивости сиромашни и у свом веселом расположењу жалосни, како ти људи немају у себи ништа осим речи и — јадни исто толико колико смешни — како су симпатични! Ниједан српски писац није тако халуцинантно живо као Сремац дао празан живот малог света, срећног што не зна да му је живот празан; те „излишне" и „предуге" странице у првом делу *Ивкове славе*, које „ништа не придоносе радњи", — као што, скоро са задовољством, пишу критичари, — уистину излазе из хумора и забаве и улазе у орбит трагичних судбина, — оне превазилазе оквир добре приче и добијају црте текста светске вредности.

Насупрот масовним људима расутим по целој књизи, у *Ивковој слави* дижу се неколике изразите издвојене личности. Човек по коме је назван роман, Ивко, колико год симпатичан и забаван, доста је једноставан. Занимљива и сложена личност је — зна се — Калча, — једна од незаборавних творевина српске приповетке. Калчин дерт није експлозиван, ни искључиво сензуалан, као што ће у *Коштани* Борисава Станковића бити Митков. Личности су блиске, али различне: Митке је поетичнији и страснији, Калча је дубљи и трагичнији. Станковићев Митке има љубави само према Коштани, а Сремчев Калча и према пријатељима, чак и према Курјаку који ће узети његову прву љубав Сику; он има љубави и према природи, лову; Калча и на свога пса Чапу преноси своју неиживљену љубав.

Нимало једноставна, ни тако вулгарна како се обично приказује у књижевним критикама, *Ивкова слава*, на почетним страницама сва озарена од радости и неупоредиве ведрине и једноставности, има, што даље, све чешће тренутака на чијем дну је меланхолија. Један је већ у првом делу приче, кад Калча на слави у Ивка срета Сику, коју је волео у младости и хтео да је узме, па му је нису дали, и коју он сад, удовицу, коју и после толико година воли, моли да му бар то учини, да му пева, а она га одбија. Други, још узбудљивији момент налази се при крају романа, кад се Калча, возећи се на колима, разговара са побратимом Курјаком, који се, удовац, жени Сиком, првом љубављу Калчином, коју овај ни сад не може да узме, јер је жењен. У пуној мери драматичан, а ни труни патетичан, тај моменат је осећајан као исповест. Нема само хумора у *Ивковој слави;* има и меланхолије; хумор је за читаоца, меланхолија за писца.

Одлично почета и цело време добро вођена, — крај свих повремених опширности и скретања у страну, — *Ив-*

кова слава је рђаво завршена, и то јој највише смета да буде савршена. Крај је убрзан и неубедљив, писан за сентиментадне грађанске читаоце (Светислав испроси Мариолу, Курјак Сику, што ни писца не занима: „Свршише прошевину", каже он с две речи). Епилог романа — да ли је потребно истицати што је свако приметио? — најслабије су странице *Ивкове славе* и није било потребно да буду написане. Истина је и то да су дијалози у роману каткад сувише дуги, али је истина и то да нису никад досадни. Мене више доводи у неприлику дијалект којим говоре личности у роману. С једне стране, тај дијалект чини драж романа, али с друге стране отежава читање, — уместо да нам чини личности ближим, чини их даљим. У чему је писац успео, то је да варира исту тему на преко две стотине страница, а да стално буде занимљив и да све догађаје и историје стави у оквир од три дана. Нимало старомодан, Сремац је *Ивкову славу* скоро сву дао у дијалозима и сликама. Више него као конвенционалан роман утопљен у психологисање, *Ивкова слава* је конципирана као модерна телевизиска драма или филм.

Песничке црте свога дара, откривене у *Ивковој слави*, Сремац је у четвртом свом роману, *Поп Бири и поп Спири*, показао у највишем степену на коме се песнички дар може показати у хумористичком роману. *Поп Бира и поп Спира* је најведрије, најрадосније књижевно дело које је Сремац створио. Писац је срећан већ због тога што описује богату земљу, мирно село, добро одевене и сите људе, веселе момке, бесне сватове, — онај српски крај где у народној песми соколови нису ратници, ни хајдуци, него „газдачки синови". У српској књижевности нема идиличнијег света који би био више истинит.

Читајући Сремчев роман, читалац се смеје, али кад га прочита, он кроз прозирну површину угледа људску беду. У роману нема само радости и ведрине, ни само идиличности, већ има и драме, и има меланхолије. Два сеоска свештеника, два црквена лица, два пријатеља од младости, заваде се и потуку, да никада не буду пријатељи као што су били. Њихове жене, родом из истог села, колико су другарице толико су супарнице, и нису само брижне матере, него и себичне жене, пуне лицемерства, — после заваде, међу њима ће заувек остати мржња, мржња која их „крепи, даје им снаге и мили им живот". Кћи Бирина Меланија није срећна с мужем, ни муж с њоме; несрећни су и „боктер" Нића и „бојтар" на чарди; чак и ветропираста фрау-Габријела не изазива само осмех, него и жаљење. Нема у нас хумористичког романа чији би писац остао тако невесео као Сремац на растанку са својим личностима и својим читаоцем.

Била би заблуда помишљати да је Сремац писао овај роман ради тога да се подсмехне српском православном клиру. У писца нема ни труни аверзије према двојици свештеника. Напротив, њему су они симпатични, као год и њихове жене и њихове кћери и зетови, и као што су му блиски њихови познаници. Сви су они и пакосни и добри, и отворени и лажљиви, и искрени и претворни. Ни у њима, ни у оном што они чине, нема за Сремца ништа чудно, нити ружно. Такав је живот, и такви су људи.

У *Поп Бири и поп Спири* су у првом плану „пургери"; сељаци су у позадини, али у истој атмосфери пишчеве симпатије и ироније. Сремчева психологија бачких и банатских сељака је поетична, али није лажна. Доброћудни и весели, Сремчеви сељаци су, у равној мери, лакоми на земљу и на пару, склони уцењивању и превари, вољни да једни другим краду коње и разбијају главе; али никаквих тровања у њих и никаквих убистава. Логика Сремчевих сељака, њихов говор, поступци, покрети и одело, све је до краја убедљиво; ни у њиховим мислима ни у дијалозима нема туђег звука. Иако многобројни, нису конвенционални, ни масовни. Никоје приповедачке творевине неће засенити у нашој књижевности личност Пере Тоцилова, Раде Бирцлијина, црквењака Аркадија и „боктера" Ниће.

Богат детаљима, али не и преоптерећен њима, — како неки кажу, — роман је уравнотеженијих пропорција него *Ивкова слава* или *Вукадин*. Дубина пишчеве меморије, креативност инвенције, ширина епизода, живост и живописност дијалога већи су него и у једном Сремчевом делу. *Поп Бира и поп Спира* писан је не само с највише поетичности и ведрине, него и с највише лакоће.

Разнолик по личностима, које ни за тренут нису аутомати што персонификују пишчеве политичке или социјалне мисли, него жива бића која читалац заједно с писцем гледа шта говоре и раде, роман је разнолик и по богатству осећања, која иду од безбрижности и бурлеске до туге и меланхолије. Тај осећајни тон романа стварају небројене идиличне сцене и поетске дескрипције, почев од састанка заљубљених и од зимских вечери у селу до усамљене вожње кроз равницу младог човека, где писац књиге не жали за њим, него за собом.

Изневши у *Поп Бири и поп Спири* поетизовано бачко и банатско село, Стеван Сремац је у последњем свом роману, *Зони Замфировој*, изнео поетизован Ниш. Фабула романа — узимају се двоје младих којима социјалне разлике бране да се узму — морала је бити Сремцу нарочито драга: то је транспонована историја његовог оца и матере, љубав лепог и сиромашног занатлије с кћерју имућног трговца. У основи обична, фабула садржи и моменте који су ретки у

књижевности, — не само у српској, — међу њима фиктивну отмицу која треба да изнесе девојку на глас и саветовање породица које је захватио страх. Ни у једном своме делу није Стеван Сремац тако прави романсијер као у овом. *Зоном Замфировом* Сремац као да је хтео показати својим критичарима да немају право кад говоре да он не уме дати роман „по правилима теорије књижевности": *Зона Замфирова* је конципирана потпуно у духу савремених европских романа. (О томе сведочи и једна Сремчева забелешка: унапред скицирани план дела).

Држећи се романсијерских начела, Сремац се у *Зони Замфировој* показао као спретан архитект. Радња је драмски градуирана, целина чврсто повезана, пропорције до краја очуване. Роман није, као ранији Сремчеви романи, сведен на дијалоге и описе; у њему не говоре само личности, већ и писац, који прича и, чак, психологизира и размишља. У роману има и више догађаја, више заплета, са енергично постављеним акцентом на драмске моменте. Од самог почетка, од прве главе, од помена главне јунакиње, њеног оца и породице, у читаоца се изазива слутња драме, почиње роман. Одлична је, у V глави, прича старог таста о чорбаџиским синовима и о новом времену; у VI глави, психологија девојчета и младића, првих осећања љубави; у VII глави, играње у колу и разговор Зоне и Калине; у X глави, дијалог који воде Мане и Зона у присуству Васке која се држи на одстојању; у XI глави, живо испричан сан Манов да се Зона удала за другога. Не губећи из вида целину, писац нигде не пропушта да истакне важну епизоду.

Има још разлика између овог и ранијих Сремчевих романа. У њему се радња, као и у *Ивковој слави*, догађа у Нишу, али су људи друкчији. Нарочито су нови Зона, њен отац Замфир и њихова кућа. Писац с великим поштовањем говори о чорбаџији Замфиру, који се понаша „потпуно господски" и у чијим конацима је све „асли пашински" („Где год човек баци око, свуда види само господство"), и с великом вољом описује ствари у њима: легене, ибрике, тепсије, синије, ћилиме, седефске сандуке, сребрна кандила, иконе. Сремцу се свиђа, иако мала, и кућа кујунџије Мана („Беше то кућица пуна свега и свачега, а највише топлине, оне топлине коју ћете узаман тражити код нас"). Сремац је и у овом свом роману одсудно на страни цивилизованог друштва.

Нису у *Зони Замфировој* само амбијент и људи други; и тон је други; није више ни исти начин причања. Чешће но што би се очекивало, Сремац не прича, него реферише, и не слика живот, већ га објашњава. Не да у роману нема поетичности; има је; и где је има, није тања него у другим Сремчевим романима; али је она ређа и уздржанија. Има

и хумора, али мање и, обично, без негдање ведрине. На два-три места писац чак уноси у своје дело сатиричан, полемичан тон, убацујући у стари Ниш придошлице чија већ имена (Милисав Јекономија!) загађују романтичну атмосферу приче. Да појача осећајни тон, за који и сам види да је низак, писац — више него и у једном свом роману — прибегава навођењу сентименталних грађанских романса и народних севдалинки. Шта више, — хумориста и реалист! — он се труди да се и сам изражава „песнички" („У грудима му беснела бура [кујунџије Мана!], а у глави ројиле се силне мисли и слике", у нади „да ће му кућна тишина и благи санак бити мелем новим ранама његовим"). Више него што је подношљиво, и неупоредиво чешће него у другим својим романима, Сремац се у *Зони Замфировој* служи конвенционалним, новинарским стилом („Мане је био као луд неколико дана. Није се он навикао на такве ствари, није био чиновник, па да је огуглао и да може тако лако прогутати и сварити ту ствар, као други цивилизован свет"). Јесте да је *Зона Замфирова* боље састављена него ранији Сремчеви романи, — она не само да је добро започета, него је и добро вођена, и добро завршена, — али је од њих мање жива и живописна, повремено чак и хладна. И поред драматичније садржине и сложенијег заплета, *Зона Замфирова* има успоренији пулс причања, као год што и њен језик нема сликовитост речника *Ивкове славе* и *Вукадина*. Занатлиски, технички, *Зона Замфирова* је најбољи Сремчев роман; уметнички, није.

Романсијер Стеван Сремац написао је и много прича, али оне, у претежној већини, нарочито оне које је писао пред крај живота као прослављен писац, немају вредност његових романа. Циклус од петнаест историских легенди под насловом *Из књига старославних* и настао је, не из уметничких, него родољубивих и педагошких мотива, — да се добрим људима и омладини дâ „патриотско штиво". Ти Сремчеви романтични, романсирани животописи српских средњевековних владара немају ни у духу ни у слову ништа слично с другим његовим приповеткама и романима. Невоља није у томе што би његове историске легенде биле фантастичне и поетске, него што то нису, — у њима је осећање заменила емфаза, а достојанствену мирноћу неподношљив ораторски тон.

Двапут многобројније, хумористичке и сатиричне Сремчеве приче — често занимљиве, забавне увек, већином непродубљене и, неретко, анегдотског карактера и вулгарног речника — крећу се на линији од скраћених романа до безначајних скица. *Ибиш-ага*, међу најбољим и најранијим, то је исповест у којој је писац на страни човека господина и када је тај човек Турчин, а против фукаре, и када је она

српска; Сремац није написао сажетију и отменију приповетку. Има с њом сличности *Чича Јордан*, где је портретисан такође племенит човек, један Старосрбијанац; Сремац је ту једнако изврстан психолог старих људи и дечака, и толико близак хумору колико меланхолији.

Испод натписа неколиких својих прича Сремац је ставио „слика" или „скица"; и заиста, његове приповетке, врло често, више су нечији портрет него историјат неких догађаја. Међу портретским причама је и *Кир Моша Абеншаам*, чију вредност — никако малу — чини фасцинантан опис личности Мошине, његовог одела, његовог дућана, његових навика и схватања, његове наивности и његовог морала. Ни *Капетан Марјан* није драматична приповетка, већ портрет и, уз портрет, историја, — историја човека колико смешног и жалосног толико симпатичног.

Различити по религији и по националности, Ибиш-ага, Јордан, Моша Абеншаам и Марјан четири су сабрата по судбини и по трагичности доброте, четири супротности ослободилачкој назовигосподи који су сишли с брда да, непросвећени, просвећују народ, пљачкајући га више од оних од којих су га ослободили. У ту групу прича, у којима је Сремац више но игде човечан и резигниран, иде и *Прва жалост Пушина*, најнежније и најистинитије странице о детету у српској приповетци. Као и сваки велик писац, Стеван Сремац нема једно лице, већ неколико њих.

Најдужа Сремчева приповетка, која је и најтежа садржином, *Кир Герас*, изврсно почиње, али не знам да ли се добро и свршава (чини ми се, квари је њен „хепиенд"); настала исте године кад и *Зона Замфирова*, слична јој је и по мирноћи причања, психолошкој продубљености и одмереном току догађаја. Њених првих пет глава више него на приповетку личе на увод у роман, — *Кир Герас* и није друго до скраћен роман. У њему има изврсних страница, од најбољих које је Сремац написао. Сцена у којој се износи како се на глас о Герасовој смрти колонија Грка и Цинцара упутила ка Герасу и, на своје запрепашћење, затекла га живог, та сцена је изишла из визије стваралаца великих врлина.

Има Сремац прича које нису тако зреле и тако доследно уједначене као шест на које сам указао, али се не мање издвајају оригиналношћу типова. *Пера Дружески* — приповетка о мужу кога вара жена, а он, глупак, глупошћу својом, не памећу, насамари њене кавалере — мотив је редак у српској прози, можда и усамљен. Веселије је и ведрије *Путујуће друштво*, приповетка у којој Сремац прави комично позориште од позоришног света; површна у карактерисању личности и вулгарна у речнику, она је енергично разрађена у истицању супротности између глупих паланчана и лакомислених глумаца.

Поред дужих прича, које имају атмосферу и подлогу романа, Сремац је писао и фељтоне. Ја их не бих оставио без сваке речи хвале. *Пазар за старо* је, с једне стране, изванредно жива сцена каквих има једино на позорници реалног живота, а с друге стране, то је не мање живо, иронично поређење циганки и београдских домаћица, у којих су подједнако брзи покрети и речи; и опсервације су изврсне („А кад дете добн качкет, сину лице циганчету, и би му необично мило кад погледа сенку своју на сунцу"). Није мање незаборавна сличица *У трамвају*, коју се не бојим поредити с Чеховљевим подлисцима из његових раних дана: у њој два сапутника сложно хвале све „што није школовано, што је неписмено" у Србији и, дивећи се самоућима, од Карађорђа до Карацића, ликују што је такав човек као Дамјан пиљар постао министар финансија, — једна од оних похвала људске глупости какве у нас нико није умео писати као Сремац.

Дуже сатиричне Сремчеве приче су, по мени, мање успеле, иако су им теме дубље, а карактери оштрији. *Чесна старина*, прича о безобзирном богаташу кога славе у новинама и приређују му свечан погреб, страдава од неуједначености и пренаглашености документарних страна: дијалог између пензионера у кафани — у првој глави — и речит је и духовит, али је изван приче; он је, у другој глави, замењен хладном репортажом; тек у трећој глави, у којој је описан погреб добротворов, прича поново оживи. Пандан *Чесној старини*, *Нова година*, слика мрачног човека који се богати давањем зајмова на залоге, даје убедљиву психологију зеленаша и жив опис гротескног дућана у коме зеленаш уместо робе држи залоге дужника. И за Сремца и за нашу прозу, те две приче су значајне не толико по томе што су савршено написане, колико што су оригиналне по личностима и изузетне по судбинама, — ни таквих личности, ни таквих судбина, у других наших приповедача, осем Сремца, у то доба, нема.

Има најпосле Сремчевих прича које су написане на брзину или објављене недорађене. Ја бих у те слабије Сремчеве приче унео доста њих (*Погрешно адресован аманет, Бури и Енглези, Његов дан, Политички мученик, Јексикација, Дим у дим, Идеал, Малер, Зли поданик, Бокица, Мика и Микица, Аца Грозница, Нацкова женидба, Поштарев испит, Величанствена шетња мадам Помпадур*). Невоља је не само у томе што су те приче површне и лаке, него што су постале популарне, не само у читалаца, него и у подражавалаца. Сремац није срећно утицао на нашу наративну прозу: он је њеном вулгаризовању придонео више но и један писац из његове генерације.

Значај већине Сремчевих прича није у њиховим књижевним врлинама, него у њиховој поруци читаоцу. Ретка је — и најнезнатнија — која је написана једино ради тога да забави и насмеје. Само њихова знимљивост и силан хумор спречавају да се отпрва види колико је Сремац у својим приповеткама судија људи и људских поступака. Ниједан наш приповедач није тако оштар критичар паланачких људи и живота, нити их насликао тако црним као он. Свет би у Сремчевим причама био јадан, кад не би био симпатичан, и био би страшан, кад не би био смешан.

Чудновато, Сремчеве приповетке, колико год уметнички — у великој већини — биле слабије од његових романа, често су оригиналније по темама и дубље по проблематици. Може бити то је отуд што је у њима више стварности но поетичности и, претежно, више ироније и подсмеха, него осмеха. Нико није боље од њега насликао — уколико је ко то други и чинио — мизерног нашег декласираног „малог човека" по паланкама и Београду. Мали људи у њега немају увек презиме, или га ни писац, ни читалац, не памте; они имају само име, и имају га исто или слично; за писца, као и за читаоца, оно и није важно. Ти људи нису личности, већ масовни створови, и не представљају себе, него гомилу, — колико су жива бића, толико су аутомати. Не зна се ко је јаднији у томе малом свету, да ли они који су неком подређени, или који су неком шефови; за кога Сремац каже да је господин, — господин Срета, господин Макса, — сигурно је да у томе човеку нема ничег господског. Просечан српски грађанин је, по приповедачу Стевану Сремцу, оличење вулгарног и аморалног.

Раније, у романима Јакова Игњатовића, као год, још раније, у комедијама Јована Ст. Поповића, мали наш свет — занатлије, трговчићи, чиновничићи — теже за неким одистинским или уображеним господством, отменошћу, „ноблесом"; у Стевана Сремца, мали свет у српској престоници и по паланкама тежи само за тим да разговара, једе, пије и ништа не ради. Тужећи се на све и сваког и видећи свуд неправду, тај свет, што допре на власт, с великим задовољством ствара кривице слабијем од себе и оптужује људе ни криве ни дужне. Тај свет је тако безочан да један дефраудант тражи да му се урачуна у године државне службе време проведено на робији *(Политички мученик)*. За те људе, који живе у уверењу да „у овом гуравом свету управо нико није поштен", није ништа да пријатељ позове пријатеља на Божић ради тога да му уз женину помоћ изнуди потпис на меници *(Божићња печеница)*. Од нас су и Турци бољи: поређен с нашим чанколизима, брбљивцима и превртљивцима, Турчин је поносит и племенит, способан за велике гестове *(Ибиш-ага)*; гори смо од Цигана *(Пазар за*

старо). Наш паланачки ситни свет је толико ребелан на културу да сматра да треба да добије дневнице кад по жељи власти мора да иде у позориште *(Путујуће друштво)*. Наше грађанске жене су нерадне, лене, и једино што знају, то је да се шминкају, картају се и бањају („Још је турски дух у њих!"); матере, место да подижу, кваре децу, мазећи их и улевајући у њих амбиције за које нису. Наша деца су, по Сремцу, површно бистра, приглупа, лажљива, од малена научена на подвале; у нас је сијасет несвршених ђака, који су, зато што нису успели у животу, пуни мржње и освете. Нико од наших паланчана не жели да путује, да види света да нешто научи; уколико чита, чита новине. Певачког друштва, хора, оркестра, читаонице, библиотеке, у њих нема и не треба им; уколико певају, певају циганске песме или не чине ни то, него им свирају Цигани, којима не воле да плате. О религији не зна и не говори нико ништа; у цркву се иде трипут годишње, и празници нису друго него прилика да се изнесе на сто фетиш, прасе. Где се воле ти људи наћи, воле по кафанама, где срчу кафу и ракију, картају се и читају новине, или разговарају о стварима које их се нимало не тичу („... о тројецарском савезу; о величини и исполинском напретку Русије; о државној ергели у Љубичеву, о кућама од четрнаест и шеснаест спратова у Америци" ...). Никаквих „правила за живот" нема у тих људи. „Баво би га знао како, али код тога света све може да буде": одвести или променити жену, то је исто тако проста ствар као да „неко неком промени и однесе кишобран или каљаче". Као нигде у свету, наши се људи, кад је нечији погреб, на сав глас разговарају и смеју, а досетке тако падају „као да се нису искупили да одаду последњу почаст покојнику", него на весеље. С малим изузетком, љубав је у тих људи анимална, а брак предмет трговине, нескривен рачун. Недоучени, одани пићу, неодмерених амбиција, неуспели у животу, људи у томе назовиграђанском друштву, у коме „грчка и цинцарска памет увек доскочи дрскости и лукавству српском" не могу бити друго него очајници. Синови брђана и пастира, сељачића, занатлија, трговчића. полуинтелектуалаца, који су се школовали послужујући по богатим кућама, и не могу имати других жеља, сем те једне, да се наједу и обуку.

Не може се прећутати, после прочитања, да су Сремчеве београдске приповетке једнолике и у њима насликани београдски живот једностран. У Сремца нема министара, ни начелника; сви су му практиканти; и нема пуковника ни владика, него само наредника и служитеља. Шта су у Сремчево време чинили и осећали, како су живели и мислили у Србији државници, интелектуалци, имућни трговци, научници, генералштабни официри, студенти, они који су читали

његове приче а не били његови модели, то се из Сремчевих прича не дознаје. Чим дође до председника суда, до начелника, до директора гимназије, Сремац стане. Понегде се подсмехне неком адвокату, или полицискоm писару, и то је све. Сремчев Београд, то је Београд кафана, пијаца, вашара, улице, станова од собе и кујне, у којима се, као у мравињаку, гложи и забавља „мали свет". У Сремчевим београдским приповеткама су разне историје, али исти људи.

Колико творац изразитих издвојених личности, чије се судбине, физиономије, покрети и језик боље памте него у лица из живота, Сремац је исто толико творац масовних људи, који су тако мало индивидуализани да се слободно може замислити да се једном од њих догодило оно што се догодило другом. Кад Сремац покаже, у приповетци, неког занатлију, или учитеља, или практиканта, или глумца, то није посебна личност, него тип, — они су сви исти, и кад познајемо једног, познајемо и друге. Све Сремчеве Мађарице су једне исте Мађарице, све оне рђаво говоре српски, све се шарено одевају и све су лакога морала. Сремчеви наредници личе један на другог колико и њихове капе, сабље и униформе. Завршивши *Поп Биру и поп Спиру*, читалац није сигуран који је од два свештеника Бира, а који Спира, и чак излази да то није важно ни писцу ни читаоцу.

Феноменална моћ запажања људских физичких и духовних особина, изгледа домаћих животања, обичних кућних ствари, претвара у Сремчевим романима свакидање слике у визије, виђене ствари у невиђене, непознате људе у познате. Сетимо се, у *Вукадину*, путовања Вукадиновог с кочијашем Микицом до Врања; у *Поп Бири и поп Спири* Нићиних ноћних шетњи, Јулине свадбе и поповог сата; у *Зони Замфировој*, кола у коме играју момци и девојке; у *Чесној старини*, кафане и чиновника у кафани; у *Ивковој слави*, Швабе верглаша који иде од куће до куће и свира у вергл („Свуда свира и пије и ракију и вино, докле се не опије и легне негде у хладовину, а тада се деца окупе око вергла, па свирају сама").

У Сремчевим причама и романима личности су тако живописне, дијалози тако живи да читалац и не очекује догађаје, па му се чини да догађаји нису ни потребни, да је доста само гледати и слушати људе које је писац извео пред нас. Сестрић управника београдског Народног позоришта, Стеван Сремац је често ишао на позоришне представе и гледао шта чине и говоре глумци. Пишући романе и приповетке, он најчешће не ради друго него прави позориште. Као што је он сав од ока и од уха, тако је и његова приповетка сва од сцене и говора. Радње у његовим причама има мало или је уопште нема; он опише животну позорницу и људе на тој позорници и пусти их да говоре. Капетан

Марјан на рапорту, то је мајсторска бинска сцена, комичан театар који писац прави од свога трагичног јунака, театар исто тако савршен сценски колико речнички и стилски. У Сремчевим причама и романима је мало нарације, још мање психологије, али много дескрипције и, више свега, много дијалога. Стеван Сремац је највећи мајстор дијалога у српској приповедалачкој прози.

У својим наративним сликама, Стеван Сремац показује не толико свој сликарски, колико сценографски дар. Његове слике су врло ретко слободни предели у природи; готово редовно то су ентеријери, баште, улице, ствари које чине део интимног ентеријера или интимног пејзажа. Као и у портрету, Сремац је мајстор и у жанру, као анималист и као сликар мртве природе. Нема у животу ништа обичније од сата на зиду, од патке у дворишту, или од пса или мачке, али у Сремчеву опису они добијају силину халуцинације.

Гледајући на живот као на позориште, а на људе као на личности на бини, Сремац показује изванредан глумачки талент. Мало који наш писац је имао такву моћ уживљавања у туђу личност, у туће покрете и гримасе, у туђ речник, у ход, у одело, у дијалоге, за које се чини да су снимљени на магнетофону. Ничији романи и приповетке у нас нису тако убедљивог животног интензитета као Сремчеви, и ничије личности се не памте као његове.

Иако гледа на људе и на живот као на позориште, Сремац их не износи на драмски, него на епски начин, његова снага није у заплетима, већ у анегдотама. Као што реке у његовом родном крају немају одређено корито, већ непрестано кривудају, и као што воде у тим рекама никад немају исту дубину, него се расплињују, стварајући рукавце и спрудове, тако се и Сремчев роман и приповетка, после првог, брзог тока, растурује у дијалоге и дескрипцију. Нити његови људи умеју лако стати кад почну говорити, нити се он уме лако заустaвити на догађају и сконцентрисати на сукобу. Сремац се не уноси у оно што ко мисли и осећа, него у оно што казује и ради. У његовим романима и приповеткама се много не догађа, него се много говори. Говоре личности, говори писац, говоре ствари, сви говоре. Ни од радње, ни од психологије, ни од чега Сремчева проза није начињена колико од дијалога. Брзе руке кад слика портрет, он, кад треба скупити фигуре и градити радњу, стане. У *Божићњој печеници*, у првој глави, он даје тако рељефан портрет главне личности, тако чврсто постављен у целом расту, с толико детаља, — физичких, духовних, социјалних — да се, почев од друге главе, очекује нека драма, неки крупан догађај; но њих нема; прича почиње као тежак роман, а свршава као лак фељтон. Дескрипцију Ћир-Моше

Абеншаама, његове фигуре, његовог одела и његове трговачке радње извео је редак, изузетан писац, али кад је требало уочити централни догађај из живота тога јединственог човека, велики писац се изгубио или се барем смањио: уместо да заврши причу судбинском драмом, он је завршава анегдотом, мање значајном од свих анегдота и од свих догађаја које је дотад испричао из живота свог јунака.

У дескрипцији људи и ствари, у дијалогу, у оживљавању мртвих ствари, као сценограф, као сликар, као глумац, Сремац је мајстор; као архитект, није. У њега је ретко избалансиран однос између важног и неважног, између епизода и целине, краја и почетка. У првој половини је *Кир Герас* роман, у другој приповетка; кир Герасова деца одрасту у трен ока, а жена му умре зачас, као да је није никада ни било. Рапорт капетана Марјана заузима пет страна, а Марјаново ратовање пет редака. Ретка је у Сремца приповетка која се не би могла на њену корист продужити или скратити. *Вукадин* и *Лимунација на селу* су романи без свршетка. Пијана гозба о Ивковој слави, која испуњава три четвртине романа, можда је био најзабавнији, најузбудљивији, најкомичнији догађај у Ивкову животу, али свакако не најодсуднији. Угађање читаоцу са задржавањем на забавном и доконом једна је од мана Сремчевих.

Невоља је у Стевана Сремца и с језиком. Његов језик је говорни језик, који прелази у улични и, не на једном месту, излази из књижевног. Јесте да у таквом језику има свежине какве нема и не може бити у бираном речнику; ни новинарски конвенционалан, ни малограђански баналан, тај језик је изузетно лак и живописан. Истина је и то да се онај који пише о вулгарном свету природно служи вулгарним речником. Невоља настаје кад језичка вулгарност пређе на мисли и на осећања, и не само код „јунака" у роману, него и код писца. („Живећи међу Србима", прича Сремац, не мислећи ко га чита, или изједначујући читаоце с личностима о којима прича, „живећи међу Србима, обично постане и мачак лен, као и Србин; исти таки дембел и левента, са једном само том разликом што се не вуцара, не карта и не прави дугове по каванама.") Више него један писац из генерације реалиста Сремац је одговоран за вулгаризовање српске прозе.

Друга невоља с језиком је што је Сремац волео да пише у дијалекту. Тачно је да дијалект придоноси уверљивости и ароми приче, али је истина и то да он многом читаоцу отежава уживљавање у текст и да га замара, — *Ивкова слава* и *Зона Замфирова* нису сваком лако разумљиви и једва се могу читати без речника. Фолклорне заблуде Стевана Сремца нису само његове. Крајем прошлог и почетком овог

века у нас се писало на толико дијалеката да се чини, читајући Матавуљевог *Бакоњу фра Брна*, Сремчеву *Зону Замфирову*, *Примере чојства и јунаштва* Марка Миљанова и *Зулумћара* Светозара Ћоровића да та дела не припадају једној књижевности, већ неколиким, и да то нису писци једног, већ неколиких различних народа. Све до данас се код нас објављују приповетке које се не могу читати без турског речника. То су знаци разбијеног, малог народа, који нема свог средишта, него је сав на периферији. У великим народима, у великим књижевностима, — мислим у енглеској, француској, руској, — тога вашара од дијалеката нема.

Као што речник Сремчев није биран, тако му ни стил није тражен. Сремац не пише приповетке; он их казује; и казује их са лакоћом и живошћу коју нема ниједан српски писац. Таквих поређења и узречица, које као мува осветљавају сцену и запаљују дијалоге, има у нашој књижевности мало у чијој прози. Жустар ток реченица и сликовит израз, а не радња, дају ритам Сремчевом роману.

У пратњи велике лакоће Сремчевих прича има тешка сенка. Не неки пут, него често, то како он прича, то је више усмено казивање но књижевно писање, и више духовита анегдота но уметничка проза. Чини се — и кад није — да је писац исцела, без удубљивања и одједном исписао свој рукопис и да није нашао за потребно ни да га поново чита, где ли мења. Сремцу је то ништа да у првим реченицама *Капетана Марјана* десет пута каже знао и познао, а у прва четири реда *Јексик-ашије* шест пута испише „зато", или да по неколико реченица узастопце почне или заврши истим речима („Они неће што више времена да проведу на послу, него откидају од тога времена и хитају кућама, да у пријатном рахатлуку проведу неко време . . ."). Непотребно понављање речи, које каткад добије карактер муцања, постаје још теже подношљиво кад се здружи с нејасноћом фразе („Тада се господин начелник обрати госпоја Мици. У њу се капетан уздао, јер је била хладнија од Љубивоја, па се надао да ће бар она бити паметна, па ће га одвратити од тог несмишљеног и лудог корака, па јој стављао у изглед и свој указ". Ко? Коме? И трипут узастопно поновити речцу „па"!)

Небрижљивост стила и вулгарност речника појављују се већ у првим и најбољим Сремчевим радовима; у *Вукадину*, на пример („Био је натучен паланачких шеретлука и мајсторија и испољавао их је и пуштао у циркулацију само онолико и онако какве је сходно свом шегртском положају смео испољити"). С временом, те негативне особине Сремчеве не опадају; напротив, оне расту. Њих је највише у паланачким и београдским причама, које је писао за вољу пријатељâ уредника новина и часописа и ради тога да угоди

жељи читалаца. Његови најслабији радови датирају из последњих година његова живота, кад је постао славан писац.

Сремчевој приручној бележници у којој је он записивао анегдоте и разговоре које би чуо у кафани или на улици, у трамвају или нечијој кући, пишчеви биографи су однекуд дали карактер легенде. По њима, још мало и да се Сремчев „метод рада" сведе на снимање плоча из којих говоре готове приповетке. Иако ће — као и у сваког писца — заувек остати тајна шта је у Сремчевим романима и причама његово директно запажање, шта транспоновано туђе казивање, шта лично сећање, шта креација његове маште, — то што је Сремац бележио изразе, дијалоге, метафоре, догађаје, није (чудно је што треба рећи) ништа необично: то су чинили и чине у већој или мањој мери сви приповедачи и романсијери. Није важно то, — то могу чинити и други људи, који нису писци, — него је важно што бележење није исто што писање. Кроз прашуму бележака нема изласка за онога ко није писац, — од бележнице до романа је распон исти који од руде до златника. Као и у сваког писца, — држао ли он своја запажања у сећању или у бележници, — рад Сремчев је био креативан: Сремац је бирао шта ће бележити и од забележеног испричати, он је при писању изостављао, додавао, преображавао. Фамозне Сремчеве бележнице настале су, уосталом, у последњој фази његовог писања, кад је радио београдске приповетке; роман *Ивкову славу* и, још више, *Зону Замфирову*, он је писао по сећању, — *Зону Замфирову* на десет година по свом одласку из Ниша, — и не може бити речи о бележењу и сликању „по природи". Не може бити о томе речи и кад се ради о *Поп Ђири и поп Спири:* Сремац је ретко и за кратко време прелазио у Банат и у Бачку и писао тај роман у Београду, као год што је — такође на десет година по свом одласку из Ниша — *Ђир Мошу Абеншаама* писао у Дубровнику.

Тврдило се за Стевана Сремца и то, — као и за већину приповедача из његове генерације, — да није имао инвенције, да није имао фантазије, што се тобож види по слабости или одсуству фабуле у њега. Истина је у томе да Стеван Сремац није имао, не инвенције, него рутине, не познавање живота, већ књижевног заната, и да стога — и само стога — архитектура његових романа и приповедака није изведена са рационалном вештином француских писаца. Није то у Стевана Сремца недостатак талента, него знања, — писати роман и приповетку се исто тако учи као што се учи компоновати опера. Код Стевана Сремца, као и других наших романсијера и писаца прича, може се (и треба) указати на то његово недовољно познавање књижевног заната. Али тврдити да Стеван Сремац није имао инвенције, да није имао фантазије, да је он писао само оно што је чуо и беле-

жио, апсурдно је. У *Поп Ђири и поп Спири* Банат, Бачку, Тису, равницу и њена села, њене људе, Сремац је видео и носио у себи, не на хартији. Не треба писцу да има машту да само оживи измишљене или умрле људе, већ и живе.

Други разлог наших књижевних историчара да у Стевана Сремца није било инвенције није мање апсурдан. По њима, Сремац није сâм дошао на мисао да напише *Зону Замфирову*, него му је један наш други писац уступио да „обради" ту „тему", исто онако као што му је један пријатељ „дао идеју" за не знам коју причу, а у роману *Поп Ђири и поп Спири* замало ништа друго није учинио него „разрадио анегдоту" о свађи двојице свештеника (истраживало се и којих). Тако наивно схватање стваралаштва треба једном заувек напустити у нашој књижевној историји и критици. Ништа није речено о *Горском вијенцу* тврђењем да му је „тема" „истребљење потурица у Црној Гори" и да ју је Његош измислио или негде узео; ту тему је могао „обрадити" и журналист у новинама, и историчар у научном часопису, и војни стручњак у ратном архиву. Не чини *Горски вијенац Горским вијенцем* „тема" него поезија; у другог писца, са истом „темом", он би био друкчији, — не чини садржину *Горског вијенца* „тема", већ Његош. Да је, као у роману Стевана Сремца, заљубљен младић компромитовао девојку и тако нагнао њене родитеље да је за њега удаду, или да је неки свештеник избио сабрату зуб и због тога био тужен владици, то је, и једно и друго, вест коју је, у једном или другом виду, могао свак чути на улици или прочитати у новинама и о њој разговарати, али није могао, као Сремац, написати о томе роман. Да се једна несрећна жена бацила под воз, знали су и други, не само Толстој, али нико није написао, ни могао написати, *Ану Карењину*, него само он. Не ради се у књижевности о „обради", него о творевини, и не ради се о нечијој теми, већ о личном свету.

Тема, радња, фабула, у Сремчевим романима и причама, и није много важна. У њега су важне личности, њихов изглед и покрет, њихови разговори и поступци, живот њихов, судбина. Сремац више размишља но што се чини; његове личности врло мало; оне живе. У причи човека који је оставио дуван (у *Ивковој слави)* или како би Васица и Тасица шамарали људе кад би им се дала прилика које нема и неће бити (у *Вукадину)*, у разговору матере с удавачом ћерком (у *Поп Ђири и поп Спири)*, — у тим апсурдностима конвенционалног живота и баналних људи, у тим тренутцима што казују да и у малим личностима има величине, — величине беде, — у тим Сремчевим опсервацијама има књижевних момената светске висине.

Апсурдност мисли и апсурдност сцена је једна од најрафинованијих особина Сремчевог хумора и ироније. У на-

шем роману и приповетци нема племенитијег, срдачнијег, поетичнијег од тог хумора, у коме се, тако често, пигмејима дају облици џинова, а живи људи се третирају као аутомати. У фигури једног чиновничића („Ишао је на прстима, кад је што подносио на потпис казначеју или предпостављеном писару, тако да му је то већ постала друга природа његова, па је на прстима ишао такорећи целог свога века, свуда, и у кавани и на улици, где год би само видео старијега од себе") има не само комичног, већ и узвишеног, и не само ефемерног, већ и судбинског. Момент, у иначе безначајној приповетци *Погрешно експедовани аманет*, кад мали људи у кафани расправљају језичка питања, — да ли је правилно магационар или магационер, — симбол њихове неителигенције и глупости у тренутку када мисле да показују знање и памет, — садржи у себи трагичних акцената. Такав апсурдни моменат је и понос оне просте матере (у *Кир Герасу*), кад су јој деца пошла у школу, „што је дочекала то да своје синове ама баш ништа не разуме".

Чешће хумориста него сатиричар, — јер је више емотиван него рефлексиван, — Сремац ни у најљућој сатири нема цинизма, ни отрова. Чак и у њој, он је више љутит него киван, више жалостан но огорчен, и исто толико спреман на оправдање колико на казну. Оним, од свих и сваког идеализованим и правданим „малим", „ситним", „јадним" људима Сремац се смеје, али не због тога што их презире или мрзи, него зато што их жали што нису другачији.

Уистину, већина људи у Сремчевим причама, нарочито београдским, такве су интелектуалне и моралне ругобе, да би били неподношљиви кад не би били комични. Читалац ужива у њима само зато што зна да је то прича што о њима чита, а не истина. Схватајући своје личности, и моралне и аморалне, као велику децу, писац се смеје њиховим поступцима не као злу и неделима, већ као дечјим несташлуцима. Али пишчева симпатија према личностима није друго него привид. Он њих воли као „јунаке" својих прича, а не као људе из живота, и гледа их с оном симпатијом с којом на позорници гледамо глумце и кад су у улози неваљалаца. Кад би читалац Сремчев знао из какве горчине су поникле његове приповетке, мање би се смејао.

Хумор и сатира је једна страна Сремчева лика; друга је меланхолија. Хумор је експлозиван, као и сваки хумор; меланхолија је дискретна. Хумор је на површини, видљив; меланхолија је у дубинама. Незадрживи Сремчев хумор је тако освајачки да се сета и осећајност у први мах не виде. У нашој књижевности нема бољег примера како један хумориста може бити дубоко осећајан.

О Сремчевој осећајности говори већ његов однос ка личностима о којима прича. С колико поштовања и симпатија

он слика Турчина који напушта Ниш по доласку српске војске и његов господски гест према суседу! Како Сремац жали усамљеног Јордана, како поштује богатог Замфира, како воли несрећног Калчу и пропалог Нићу „боктера", колико је трагичности у његовом „бојтару" што пије у чарди!

Сремчева осећајност се показује и у односима његових личности међу собом. Почетак љубави у Шаце и Јуле (у *Поп Ђири и поп Спири*), сусрети и разговори Мана и Зоне (у *Зони Замфировој*), настали су из чистих мисли и стидљивих осећања. У опису Ђурђевдана, Ивка, његове куће и одласка Ивкова на службу у цркву сјаји се велика радост од празника, од дана, од сунца. Неки пут су писцу доста два-три реда да открије саосећање за тућ бол изражен једноставним речима и покретом („Док је певала, гледала је једнако преда се, између строфа се тихо извињавала и тужила за оним гласом у млађим годинама и купила са чаршафа мрвице од пите с орасима и метала их на једну гомилу"). Меланхоличних црта има чак и у сатиричном *Вукадину*, на страницама на којима је изнесен сусрет веселе младежи у зору са болесним старцем. Предпоследње странице *Ивкове славе* и последње *Поп Ђире и поп Спире*, где се, као ни у једног српског писца, укрштa проза с поезијом и хумор с меланхолијом, писао је не само велик, него и врло осећајан писац.

Сремчева осећајност, то је рефлекс младости, коју је он више одсањао него доживео, и среће, коју је више желео у животу но што ју је имао. Тим романима и причама пуним хумора, на чијем дну лежи туга и резигнација, један меланхоличан и поносит човек заварава и забавља себе и друге.

Милан Кашанин

ПОТОНУЛО ОСТРВО

Највероватније би све прошло без скандала, све би остало заборављено у тој неугледној кафани на крају гробљанске улице, да једна од жена из његовог суседства, привучена ваљда музиком са џубокса, која тако неприродно одудараше од свечане тишине малочас обављеног погребног церемонијала, није случајно погледала унутра и спазила га како се врти у ритму твиста, пијан, с некаквом смешном посудом од пластике на глави, која је подсећала на плитак рударски шлем. Жена је цикнула изненађена, а други су, привучени њеним узвиком, застали за тренутак, прекинули своје усиљене разговоре којима су ваљда узалудно покушавали да из сећања потисну још увек живо присуство гробља, погреба, да забораве најзад ону изненада тако разбукталу, узнемирујућу мисао о сопственој смрти, и загледали се кроз невелики излог у унутрашњост скромне периферијске кафане, шокирани призором који се неочекивано указа пред њиховим очима. Заиста беше то ретко, досада готово непознато светогрђе. Немоћни да било шта прозборе, немоћни у први мах чак и да поверују до краја у истинитост овако безочног поступка, они су само стајали и посматрали га ћутке како се бенави тамо унутра и увеселява неколико доконих тинејџера. Младићи су ритмичким пљескањем пратили његове покрете, соколили га, и изгледало је као да их необично забавља изненадна појава тог натресканог старкеље који је својим тврдим медвеђим плесом унео мало новине у сивило њихове свакидашње забаве до бесвести зачињене увек истим ритмом и истим покретима.

Гомила занемелих људи пред излогом расла је. Како је ко пристизао с гробља (а ово беше пут до најближе аутобуске станице, као и до јединог пристојног паркинга у околини) тако се заустављао ту, магнетски привучен његовим сулудим гестом и згранут неприродношћу онога што види. Беху то све његови суседи, познаници, озбиљан свет, свечано одевен, углавном добро стојећи и мање или више патријархалан. Беше то свет који је, и поред несумњиве заузетости, ипак жртвовао неколико драгоцених сати свога поподнева да би се појавио на сахрани једне девојке, сасвим обичне, без неког иоле познатијег имена, друштвеног ранга, или бар по

рекла, девојке која је тек својом прераном смрћу постала вредна оволике пажње.

И ко зна докле би трајала та неугодна ћутња на улици, то хипнотичко зурење прожето једино урнебесним ритмом твиста, да се напокон није покренула иста она сусетка која га је прва и спазила како игра. Жена је, опсовавши најпре жестоко, гурнула кафанска врата и енергично ступила унутра. Застала је пред њим, онако подбочена, мрка, слична грабљивици која само што није шчепала свој плен. А он је наставио да се клати као да се баш ништа није догодило. Чак се и насмешио строгој и неумољивој комшиници која, ето, није могла да му опрости ову, најблаже речено, чудну забаву. Поколебана можда тим његовим осмехом, жена као да најједном више није имала снаге да му сручи у лице сву ону помахниталу лавину клетви и прекора која јој се малочас тако жестоко ускомешала у срцу и натерала је да упадне овамо. Она му је само благим покретом руке скинула с главе округласти предмет од пластике. У ствари, била је то ноша коју је један од младића, једва минут-два раније, купио у оближњој самопослузи и, ваљда у жељи да још нечим особитим обележи овај несвакидашњи догађај, закитио њоме непознатог старкељу веселњака. Жена је за тренутак згрожена осмотрила тај предмет у својој руци, а затим га завитлала према џубоксу.

Старац је, изгледа, тек тада схватио да је то његова сусетка. Нагло је престао да игра, али се ипак није вратио у нормалан положај. Још увек онако гротескно искривљен, уздигнутих руку, он се изненађено загледао у познато широко лице које је немилосрдно изронило однекуд из јаве и својим присуством засекло пријатну варљивост заборава.

— Излазите одавде, господине Врбашки — проби се кроз музику њен глас, јасан и наизглед миран. Једино су неки једва приметни трептаји одавали са колико је напора и уздржавања постигнута та смиреност. — Излазите, и не срамотите се више . . .

Он спусти руке и, најједном, сав некако скљокан, погнуте главе, нагло устукну. Изгледало је као да се тог тренутка пробудио из неког тешког кошмарног сна. Протрљао је очи и унезверено погледао око себе. Редови празних кафанских столова прекривених белим, још неуprљаним чаршавима, млаћарија око шанка очигледно збуњена изненадним прекидом забаве, жена, и сва она знана лица у излогу која је први пут тек тог тренутка угледао, поново га вратише у старе размере поподнева открivши му јасно да ипак није успео да се удаљи ни од чега, да побегне никуда, нити да било шта макар и за часак заборави на овоме свету. Напротив. Ово што је малочас учинио пред њима, овај ко зна колико свестан и колико припремљен изазов, још више је стеснио те

размере, учинио их је готово неподношљивим. Лутао је погледом по лицима приљубљеним уз прљаво стакло излога, задржавао се на свакоме од њих појединачно, препознавао га и читао на њему само гнушање, гнушање, гнушање . . . Музика је и даље махнитала, неспојива са читавим овим збивањем, жива једино за себе и постојећа само у свом најједном тако излишном, до бруталности огољеном ритму који је неуморно настављао да тече, да бургија по слуху непријемчивом за његов склад, да умире у изненада надошлој плими глувила.

— Хајдемо, господине Врбашки — зачу како му се поново обраћа жена и осети стисак њене шаке на свом лакту — пођите својој кући, човече . . .

Он инстинктивно трже руку и окрете се према њој. Први пут откако је постао свестан њеног присуства усуди се да је погледа право у очи. Учини му се да и овде, у овим тамним крупним очима, испод вешто глумљене топлине и разумевања, препознаје ону исту одбојност, исти презир и гађење које је малочас видео у погледима познаника и пријатеља с улице.

Затим се нагло удаљи од ње, приђе шанку, испи остатак своје дупле љуте — па настави да игра.

Жена је слегнула раменима, а људи на улици су се усколебали. Била је то заиста непојмљива тврдоглавост. Најзад, у читавој овој ствари најмање је био занимљив он сам. Требало је на неки начин спасти успомену на покојницу. Због ње, а, наравно, и због свега осталог што је људско у оваквим случајевима, требало га је спречити да се и даље тако монструозно иживљава. Неколико млађих мушкараца упаде у кафану и заустави грамофон. Он је покушао да се буни, протестовао је танким промуклим гласом, позивао у помоћ своју младу и до малочас одушевљену публику, али му ништа није помогло. Шчепали су га за рамена и извукли напољс. На улици га дохватише други и повукоше према аутобуској станици. Ишли су сви тако у гомили, галамили уз пут, љути, безобзирни, увређени до сржи. А он је и даље нешто говорио, претио им је да ће се обратити милицији ако га одмах не пусте, подсећао их на своје право да може чинити шта хоће, да нема тог закона који би му забранио да се весели чак и у оваквој прилици.

Отварали су се прозори на околним зградама, заустављали аутомобили, људи су излазили из трговина, берберница, и, привучени лармом, у чуду посматрали метеж на тротоару. Убрзо се улицом пронео глас о томе како је један бездушни отац напустио погреб своје јединице кћерке и свратио у прву најближу кафану, где се напио и почео да игра у друштву некакве млађарије. Била је то заиста одвратна прича. Нико међу становницима овога краја у близини

гробља још не беше чуо нешто гнуснije. И можда је баш та гнусоба на неки необјашњив начин подстакла у њима жељу да виде старца изблиза. Тискали су се за гомилом која га је водила кући, повећавали гужву својим добацивањем, коментарима, препричавали догађај новој, тек придошлој публици, а праведна љутња расла је у њиховим срцима. Многи су већ говорили да то не треба оставити тако, да је власт исувише блага према оваквим преступницима, да судија за прекршаје нема чак ни параграф за слична нечовештва, а да би нешто ипак требало учинити, измислити некакву страшну понижавајућу казну којом би достојно била освећена срамота нанета недужној покојници.

И ко зна шта би се све догодило да убрзо није наишао аутобус. Био је, додуше, препун путника из оближњег приградског насеља, али суседи су ипак успели да старца некако угурају на задњу платформу. Врата се затим затворише, аутобус оде, а они сви остадоше на станици покуњени и ћутљиви. Светина се стаде разилазити, помало незадовољна тако неочекивано брзим завршетком скандала.

Топло октобарско поподне лагано се претапало у сутон. До наиласка новог аутобуса требало је чекати још најмање десетак минута. Међутим, нико од оних што су се враћали с погреба није изгледао нестрпљив. Стајали су дисциплиновано у дугом реду, без речи, као да се уопште и не познају. А рана малочас нанета њиховим душама и даље је крварила у потаји. Зашто је, питали су се многи међу њима, зашто је он то учинио? Зар је могуће да у том остарелом срцу није преостала ни трунка љубави? Па она му је била једина кћер. Једино што је још имао на свету. Ко зна, можда је полудео. А можда је тим својим беспримерним гестом желео да увреди некога. Можда све њих. Али шта су му они скривили? Њену смрт било је немогуће спречити — рак. За то бар нико не сноси кривицу. Чак ни лекари, који су месецима упорно покушавали да је спасу. А његов живот? Шта су уопште знали о његовом животу? Неуспех на катедри, затим нови неуспех у гимназијској професури, давање приватних часова готово свој њиховој деци из разних предмета, алкохол, пензија, а у међувремену дугогодишња болест и смрт жене, затим оца, па мајке, и, најзад, последњи губитак у породици — тридесетогодишња кћер Јелена. Можда је у свему томе било нечег што га је нагнало да овако нељудски понизи њу, себе и све њих. Али, ко ће то схватити до краја. Готово се свако међу њима опростио бар једном у животу од неког најмилијег, па ипак ни помислили нису да чине такве ствари. Јер су они припадали оном соју људи који увек уме да пронађе у себи клицу разумевања. Они поштују туђи бол, а свој не крчме ни на каквој јавној распродаји. Уосталом, зато су се

и нашли ту, на овој ућмалој станици, у овом предвечерју, понижени, а невини . . .

И ко зна докле би потрајао овакав ћутљиви монолог свих тих поштених, добронамерних суседа, старчевих некадашњих пријатеља и бивших колега његове кћери, да се изненада, много раније но што су предвиђали, није појавио аутобус. Овај је био готово полупразан. Ред се наједном заталасао и зачас га више није било на станици. Читаво једно пополдне, срушено и изгажено заједно са свим тим тамним одећама, озбиљношћу, недоумицом и скандалом, нестаде у утроби захукталог зеленог чудовишта, које, не доспевши чак ни да се пристојно облизне после тако обилног залогаја, нестрпљиво полете даље у сутон кривудавих периферијских улица чији се замршени сплет некаквим чудним путевима сливао у само срце узаврелог мравињака.

После њиховог одласка на станицу су пристизали други путници. Они су хитали некуда у биоскоп, на састанке, на ноћну смену у фабрици или ресторану. Ти људи нису знали да је данас после подне сахрањена Јелена Врбашки. Можда су нешто и начули о гужви која се малочас збила пред оближњом кафаном, али какве је везе могло имати с тим име некакве Јелене Врбашки? Најзад, свакога дана се дешавају разноразне ствари. Новине су препуне тих догађаја. А време је сувише кратко. Као и увек, у мравињаку је сваки секунд због нечег важан. Ускоро ће, ако овако потраје, започети серијска производња часовника који показују и делиће секунда. Можда ће у том случају аутобуси тачније стизати на одређене станице. Тада се сигурно неће догађати да неко пропусти журнал у биоскопу, закасни на посао или изгуби воз. Заиста, биће то значајна епоха, велики тријумф мравињака.

А кад је ноћ већ увелико освојила, у многим домовима једне тихе улице на другом крају града још не беху замрли одјеци немилог догађаја са погреба Јелене Врбашки. Они који су тог пополдневa били на гробљу, иако измрцварени, уморни, морали су својим укућанима и суседима испричати до танчина све о скандалу. Најзад, није то била само обична људска радозналост коју је требало задовољити. Име преминуле суседове кћери имало је ипак некакво место у њиховом животу. За многе од њих беше то девојчица која је расла с њиховом децом, залазила у њихове куће, играла се по њиховим тесним периферијским вртовима. На многим драгоценим фотографијама житеља ове улице — оним заједничким из детињства, школе, дворишта, или са излета — налазио се међу ликовима дечака и девојчица често и замишљени осмех мале сувоњаве Јелене. Читаве три деценије, протекле

као изненадни и непоновљиви хук ветра, она је живела ту међу њима, одлазила на предавања, називала свакоме добро јутро или добар дан, и трајала тако на рубу њихове свести, неважна али и неопходна у исти мах. Била је она и другарица, искренија од осталих и дубља. Била је и прва, неостварена љубав, једна од оних слатких рана младости чији нас ожиљци тек много касније, у часовима клонулости и резигнације, опомињу да смо ипак, макар једном у свом веку, били заиста живи. За многе мајке она беше туга. Сироче још од тринаесте године, уз оца који је од јесени до јесени све више копнео и затварао се у себе, окружен тишином њихове већ прилично запуштене виле, немоћан да се отргне из некакве чудне, летаргичне јаловости и бесмислено, готово дивље поносан на своје сиромаштво.

Можда због свега тога неки суседи зловољно одбише да вечерају, а у многим кућама остадоше те ноћи неукључени телевизори. А било је и таквих који су се озбиљно забринули за професора Павла Врбашког. Откако су га оно били стрпали у аутобус више га нико није видео. Можда је требало остати с њим, умирити га — говорили су ти људи — јер стари, очигледно, није у стању да нормално расуђује о својим поступцима. Онако растројен и неодговоран, ко зна каква још чуда може починити. Неко је чак предложио да се о свему обавести милиција. Јер, ваља признати, није нимало угодно да један пошашавели човек овако слободно лута градом, нарочито ноћу. Та се идеја у првом тренутку многима допала. Беху то углавном људи од реда, поштоваоци поретка и поборници законитости, свет који је предано испуњавао своје дужности. Ти грађани, не дао бог, ни у сну не би помислили да заиграју на погребу свога детета . . . Па ипак, чак се и међу њима нашао неко довољно паметан да им предочи колико би сурово испало да их којим случајем милиција послуша и ухапси сиротог професора. Можда би сутрадан и новине о томе писале, помињући њихова имена. А зна се како пролазе они које новинари пропусте кроз своје редове. Кад те једном оцрне, више ти ништа не вреди што си невин. Они ће терати своје до бескраја. А јавност ће о теби знати једино како те та браћа представе. Зато је и добро што, с времена на време, добију понеку ћушку одозго. То их привремено умири, доведе у ред и примора да бар по неколико месеци у години само цвркућу о хармонији . . . И тако, замисао да се телефонира милицији расплину се неприметно у много занимљивијој и, разуме се, неупоредиво животнијој причи о новинарима. А после ње, кад више нико није имао ништа ново да дода, суседи се поспани разиђоше кућама. О професору Врбашком било је бесмислено даље расправљати. Он је лутао негде по лавиринтима сада већ увелико стишаног мравињака, сâм, са некаквим својим шаша-

вим мислима у глави и више нико жив није био у стању да му помогне.

Негде око поноћи изненада се указа светлост на мансардним прозорима његове виле. То беше једини знак да се стари Врбашки најзад вратио. Где је све лутао и шта је радио у међувремену, тешко да ће се икада сазнати. Била је лепа ноћ, пуна месечине и прилично топла за то доба године. Земља је на свом путовању вероватно упала у једну од оних ретких и тешко предвидљивих метеорских заседа. Из сата у сат све учесталије се појављиваху коси и смешно краткотрајни трагови падалица, реметећи склад звезданог бездана. Наравно, широм читаве планете, једва да је ко обраћао пажњу на тај скромни и, дабоме, безопасни небески ватромет. Једино су људи, посебно плаћени да прате такве ствари самоуверено и зналачки осматрали небо, одбројавали једно по једно сурвавање, зевали, бележили понешто, прорачунавали, испијали црну кафу, пушили, затим се поново враћали небу, подешавали сочива телескопа, проверавали своје рачуне и ко зна по који пут кућали тако све до јутра без наде да ће икада на тој бескрајној божјој ливади пронаћи било какав одговор који би им открио пут до решења загонетке. Остали, мање залудни, спаваху сном праведника, исувише поверљиви у свој стари добро подмазани космички аутобус, у његов ноћни ред вожње, у зору чији ће се обриси неминовно указати на истоку, у будилнике домаће и стране производње, у јутарњи радио-програм, трамваје, новине, електричне апарате за бријање и, коначно, у сијасет других ситних играчака без којих је немогуће замислити жрвањ у његовом дозлабога монотоном али сигурном обртању. Опустела периферијска улица, баште, ретке жмиркаве сијалице, аутомобили паркирани дуж тротоара, кораци понеког закаснелог пролазника и краткотрајан лавеж паса по двориштима, све то беше само делић њиховог великог свеопштег поверења. Прва мртва ноћ Јелене Врбашки. Негде на другом крају мравињака, плативши најзад свој мршави обол, отпраћена без суза и почашћена једино музиком са џубокса у неугледној кафани на почетку гробљанске улице, започела је она своје последње путовање. Ноћас је, ето, већ на самом почетку зашла у подручје метеорита, сутра ће можда испловити из заседе и кренути даље. Обасјана месечином и равнодушна у свом суштаству, наједном свуда присутна, у свему једнака и безвремена, одмицаће Јелена све даље и све брже ка јединој извесности која јој још беше преостала — ка забораву.

Кроз тамне, већ помало прорећене крошње липа у професоровој башти примећиваху се чак и са приличне удаљености осветљени мансардни прозори. Ако је неко од суседа још био будан могао је дискретно помаћи завесу и

скривен ȕ мраку своје собе покȕшати да докȕчи шта ли је сад, после свега, нагнало старог Врбашког да се мȕва по тој тесној запȕштеној просторији ȕ којȕ годинама пре ове ноћи није свраћао. Ако га је заиста занимало све то морао је дȕго и стрпљиво остати загледан ȕ недалеке светлости преко пȕта, заборавити своју поноћну пилȕлȕ, чај, можда ȕкрштене речи или криминални роман, јер стари је провео тамо готово читав сат и једино се с времена на време могла приметити на округлим невеликим окнима његова силȕета која би се, ко зна по који пȕт, изненада појавила, а затим полагано, попȕт сабласти, поново нестајала ȕ ȕнȕтрашњост просторије. Изгледало је као да претȕра по столȕ, отвара фијоке, скȕпља и сређȕје некакве папире, јер кад год би се ȕказао на прозорȕ ȕвек је листао понешто, гȕжвао понекȕ хартијȕ и бацао је на под. Заиста, онима који сȕ га једва познавали морао би изгледати прилично чȕдан тај његов дȕги и једнолични мизансцен ȕ мансардној собици. Некада пак, а тога би се могли сетити још једино старчеви исписници, он готово да није ни избијао из те просторије. Беше то време када сȕ љȕди залазили ȕ његовȕ кȕћȕ, време када је био сȕсед као и остали, млад, полетан, додȕше ни тада не особито комȕникативан, али и поред тога човек нимало тȕђ и нимало непријатан, ȕ чијȕ би бȕдȕћност могао да не верȕје још само понеки неизлечиви завидљивац. На мансарди се налазила његова радна соба. Масиван писаћи сто, обавезна тврда столица, канабе и полице с књигама. Тих година већ ȕвелико беше започео ȕниверзитетскȕ каријерȕ. Ове ноћи, на истом овом Топчидерском брдȕ, тек би се понеко могао сетити како је све то онда изгледало. Тишина ȕлица, пријатни спокој вила и башта око њих, тај ȕмирȕјȕћи штимȕнг повȕченог и можда превише гордог гребена који се самозадовољно ȕздигао изнад нивоа и, разȕме се, сивила мравињака, само је споља сачȕвао своје старо неизмењено лице. Јер и овде се током последњих неколико деценија много што шта пореметило. Олȕјно време је нанело мноштво новог света који се, као талог после бȕјице, заȕставио тȕ, отврднȕо на сȕнцȕ и постао саставни део пејзажа. А оне старе бильчице, које сȕ преживеле потоп, настављаху ȕ да бȕјајȕ баш као и пре. Измешаше се са новим растињем и све опет постаде нормално, исто. Чак и гордост. Тако се, ето, ȕ овом пријатном кȕткȕ ипак могао наћи понеки сȕсед Павла Врбашког који је памтио далеке године њихове заједничке младости и који је, ко зна због чега све заинтересован, остао те ноћи дȕго крај свога прозора. Ȕосталом, сȕдећи по причи чија је недореченост следећих неколико дана помало и намȕчила житеље ове ȕлице, неко је, најзад, морао приметити повратак старог професора као и све другȕ што се касније збило

у његовој кући. Јер, ваља признати, ни равнодушност се не појављује баш увек у једном те истом руху.

Тај неко спазио је како су наједном сви прозори на кући засветлели. Пошто је сишао с мансарде, Врбашки је некако исувише брзо, готово панично, обишао све просторије у приземљу, остављајући свугде за собом упаљене сијалице. Можда је тек тога часа постао свестан своје самоће у тамној запуштеној кућерини и као да је тиме покушао да одагна изненадни страх. Сад се већ могло сасвим лепо пратити његово кретање. После краћег задржавања у дневној соби, поново се попео на мансарду и донео оданде старински плетени кофер препун хартије коју је пре тога скоро читав сат проналазио по разним фијокама, витринама и преградама своје некадашње радне собе. Спустивши га поред каљеве пећи, поче да вади из њега прегршт по прегршт старих и ко зна откад већ пожутелих листова. Беху то рукописи, читав један далеки и заувек ишчезли живот, једна шашава и у ствари никада не остварена маштарија којој се, после толико година, вратио ове ноћи само зато да би је уништио. Отворио је ложиште, убацио прву прегршт и кресну шибицу. Сачекао је да сагори до краја, а затим додао нову. И тако је наставио редом зачуђујуће мирно, стрпљиво, као да обавља некакав свакодневни домаћи посао. Онако сувоњав и згурен крај огњишта подсећао је на некаквог старог чувара градилишта у прохладној ноћи који равномерно, попут сата, храни иверјем своју тиху ватру негде у дну заспалог дворишта. Шта се крило у тим хартијама тешко да би се ико данас могао сетити. Људи знају рад својих ближњих углавном по оговарању. За њега се причало да је пре рата писао говоре неким тада познатим политичарима. Разуме се, ово што је спаљивао нису могли бити говори. Сувише је много било тога, читави томови. У своје време, када је катедру историје препустио истом оном човеку који га је, мора се признати, зналачки поткопао и када је, онако несавитљив и горд, лагано кренуо низбрдицом, све ово згужвано у плетеном коферу крај пећи беше пред завршетком. Онда се још могао наћи понеки човек који је веровао у те папире. Касније, коначно сломљен сазнањем да је промашио не повинујући се прокламованим начелима службене идеологије, дигао је руке од свега. Једина још особа на свету која до краја није изгубила веру и која га је све до смрти храбрила, била је његова жена Марија. А када је једнога дана остао и без њене подршке, сам и једино још потребан својој малој кћери, више се никада није попео до мансардне собице. Било је то време када је напустио све своје некадашње пријатеље, спасавши их тако искушења да они први напусте њега, и када се, готово увек полупијан, коначно привезао за сићушно, једва још преостало остр-

во љубави, за свој окрњен дом, за девојчицу која му је, зачудо, била исто онако привржена као некада њена мајка.

Но, без обзира шта је било то што је спаљивао, Врбашки је, мора се признати, обавио свој посао заиста достојанствено. Ту, пред ватром, није удостојио погледом ни један једини папирић. Као да уопште није било чак ни реда толико вредног да се прочита макар још једном, последњи пут пре одласка на ломачу. Био је то неопозиви раскид са давним сном који је, ко зна због чега све, упркос толиким поразима, чак до ове ноћи тињао негде притајен у њему. Јер, најзад, он је деценијама чувао све то, деценијама се негде дубоко у себи морао надати да ће ипак доћи дан када ће се вратити својим рукописима. А дошао је само овај тренутак отрежњења и крај. Каменили су се дуги досадни минути поред пећи. Напољу је и даље све трајало неизмењено. Месечина и мир заспалог предела. Једино је његова раскошно осветљена кућа реметила то послепоноћно спокојство. Једино се још из њеног димњака извијала плавкаста пруга дима, а цео призор подсећао је по нечему на здепасти старински брод који се искрао из свог давно заборављеног сидришта и запловио некуда без сврхе ношен немирним таласима знане, до бесмисла исте реке.

Одавно је и последња хартија била изгорела, а он је и даље седео на малом неудобном троношцу крај отвореног ложишта. Лице је обухватио шакама и чинило се као да је задремао. Међутим, неколико минута касније, ипак се покренуо, извадио из џепа кутију с цигаретама, али је није отварао, само ју је дуго посматрао, вртео међу прстима, а затим, онако нераспаковану, бацио у пећ. Руке му после те кретње клонуше млитаво низ тело и остадоше неко време тако опуштене, као да га је наједном издала снага. О чему је могао да размишља онако погрбљен и непомичан на троношцу? Можда је и сам био свестан у том тренутку колико је испала смешна патетика малочашњег обрачуна са својим некадашњим амбицијама. Можда се, макар за часак, ипак сетио да је све то већ одавно мртво, непостојеће, и да је ватра у ствари била непотребна. Јер, ко би посегао за његовим већ деценијама заборављеним рукописима, чак и да их није спалио?

Тишина око њега постајала је све оловнија. Можда је желео да угуши сећање на јучерашњи дан и, коначно, на све оне друге, још мучније дане, који су му претходили. У соби до ове Јелена је месецима копнела, месецима се смањивала, нестајала, све помиренија с неминовношћу свог коначног одласка. За читаво то време једино су јој још очи остале исте. Крупне и помало зачуђене. Све присутнија сен туге у њима није успела чак ни до последњег дана да збрише трагове некадашње детиње оданости и давног, зачудо,

још неугашеног поверења. Ко зна, можда се она тиме на неки начин и бранила у својој беспомоћности. Можда се, онако прикована за постељу, једино у том враћању на давне, заувек ишчезле тренутке детињства, у том покушају да се поистовети с некадашњом девојчицом у себи, која је, зачудо, успела да преживи године девојаштва и време наглог суровог сазревања, у ствари хватала за последњу трунку обмане, препуштајући се заштитничкој руци родитеља. Било је у томе нечег попут морфијума, оног свакодневног бесмисленог морфијума којим су јој ублажавали бол и постизали да бар још један дан проведе у миру. И читаво то време требало је остати на домаку њеног погледа, свестан правог значења те игре и ужаснут дубином понора који се назирао испод њене провидности, требало је упркос свему глумити сигурност, понекад чак и добро расположење, а да при том ни једним јединим мигом не открије свој очај и недоглед сопствене безизлазности. Можда јој је на тај начин донекле и олакшао последње дане живота. Најзад, све се, ето, окончало, а он је седео на троношцу крај пећи празан, без мисли и без суза. Чак ни јуче, на гробљу, није био у стању да заплаче. Исувише је дуго трајало то умирање, исувише је дуго нестајала та све скученија васељена, тај свет који се, после толико мука напокон поистоветио са самим собом. Сузе би можда биле олакшање, али није могао да их ишчупа из себе. Једноставно, све је пресушило. Чак и бол. А у тој отупелости, једино што га је покренуло јуче на сахрани беху погледи суседа и некадашњих пријатеља. Крадомице и наизглед ненаметљиво, они су га ипак упорно посматрали не кријући чуђење због његовог хладног и нередитељског држања. Они су желели сузе, желели су да на његовом лицу спазе очај, изгубљеност несрећног оца који сахрањује једину кћер. Било је у свему томе нечег налик на расположење гледалаца древне римске арене. А он се, попут уловљене зверчице, све више осврtао, препознавао те погледе, покушавао да се одбрани од њих сулудим настојањем да нешто ипак учини, да их задовољи, да заплаче макар крајње извештачено и бедно, али није ишло. Зато се у једном тренутку изненадног револта одвојио од њих, напустио погреб још код саме капеле и заронио у прву кафану која му се уз пут указала. После тог све је почело да се одвија као у некаквом кошмарном филму. Једино чега је до краја могао бити свестан чак и у овом часу поред већ охлађене каљеве пећи у дневној соби своје сада тако излишне кућерине беше сазнање да он уопште не зна где се налази Јеленин гроб. Покопали су је без њега. У тренутку када је напустио сахрану, она се још налазила у капели. После су је извадили оданде и понели дугим, замршеним алејама ко зна где. Скромна поворка кретала се за ковче-

гом полако, без речи, а око ње плело се безброј минијатурних улица, ређала се раскршћа, тргови са здепастим византијским црквицама, споменици налик на огромне искићене шећерлеме — читава једна мамутска макета мравињака обасјана благим јесењим сунцем. И док су тако одмицали притиснути безвучјем сивог атеистичког церемонијала, било им је већ готово свима јасно да Павле Врбашки неће знати где му је сахрањена кћер. Поготову што није ни имао прилике да се озбиљније потруди око организовања погреба. Читав тај посао обавило је неколико спретних и предузимљивих људи из њихове улице. Желели су да бар на тај начин учине нешто за Јелену и њеног несрећног оца који је неколико месеци провео крај болеснице без сна, одмора и, зачудо, без капи алкохола. Хтели су да помогну старцу, а он им се, ето, тако мучки одужио. И сада, ако се икада буде сетио да посети гроб свога детета мораће најпре да оде у гробљанску управу и да се тамо распита у којој је парцели сахрањена. Јер гордост му сигурно никада не би дозволила да се о томе обавести код суседа. А можда неће смоћи толико снаге да упита чак ни оне чиновнике, него ће бити приморан да попут утваре данима лута по гробљу, тражећи на свежим јевтиним крстачама још читљиво име своје Јелене.

Било је негде око два после поноћи када се изненада придигао, отворио прозор и затим дуго посматрао опустелу улицу. Најзад је, први пут откако зна за себе, остао потпуно сам. Родитељи, жена, Јелена, сви они растанци које човек углавном не може да избегне у животу, минули су. Био је ослобођен свих смрти осим, дабоме, сопствене. Више није било никог на свету у чијим би очима препознао макар искру оданости и поверења. Као какво сасушено дрво сред шуме, само је заузимао простор.

Кад се касније поново повукао у собу, прозор је и даље остао отворен. У ствари, он га никада више није ни затворио. Данима после ове ноћи стајао је тако разјапљен и опоминьао на пустош која је завладала у кући. Оних неколико преосталих сати до јутра Врбашки је провео углавном у тој просторији, претурајући по орманима, разгледајући некакве ситнице и, што је најчудније од свега, телефонирајући. Дуго је вртео бројчаник на свом апарату, звао неке људе у ово недоба и нешто им говорио. Он који је годинама држао телефон у кући једино зато да би понекад позвао лекара или упитао централу за тачно време, наједном је због нечег осетио неодољиву потребу да се обрати свету, да му саопшти нешто важно, пресудно можда. То његово послепоноћно телефонирање изгледа да је највише заинтересовало суседе. Било је и таквих међу њима који се нису задовољили претпоставкама него су покушали да се мало

подробније обавесте о том случају. Наравно, све се то збило неколико дана касније. На крају су се, заморени не баш особито плодотворним трагањем, ипак морали задовољити некаквим недовољно провереним причама. Поминьало се да је разговарао с извесном особом у иностранству, док су други опет тврдили да знају овдашње људе, Београђане, које је негде пред зору узнемирила звоњава телефона, а кад су, онако тек пробуђени и пуни стрепње, подигли слушалицу, зачули су нечији прилично смушени говор из ког се у главном могло разабрати само то да је ноћас умро један њихов сугрaђанин, некакав Павле Врбашки.

Ближио се тренутак свитања. Одавно је већ био престао да телефонира али је још увек седео згрбљен крај сточића са слушалицом у руци. Његова прича била је испричана, можда чак и заборављена, а он је наставио и даље да зури у бројчаник, ко зна због чега све незадовољан ефектом својих малочашњих разговора, утучен и постиђен. Чинило се као да жели да све то понови још једном, само са више ватре и више убедљивости. Па ипак, на крају је спустио слушалицу с истим оним гадљивим изразом који обично виђамо на лицу људи када гасе какву непријатну цигарету. А затим се лагано придигао и ушао у Јеленину собу. Извадио је из њеног ноћног орманчића неколико нотних свезака, изабрао једну партитуру и пришао пијанину. После краћег колебања подигао је прашњави поклопац и засвирао. Био је то један од најомиљенијих комада његове кћери. Нико жив дотле појма није имао да Павле Врбашки уме да свира. Поготову тако добро. Часове музике у овој кући давала је Јелена, а старчева специјалност, поред историје, беху још и језици, математика, па чак и дипломски радови из појединих области које је он својим неспособним ђацима радио с гаранцијом и по веома приступачној цени. Звуци ноктурна пробудили су многе људе по околним кућама. Било је нечег језивог у том њиховом препознавању мотива. Као да их је повукла појава неке сабласти, они се стиснуше уз своје прозоре, још увек не верујући да ту познату партитуру не свира Јелена него њен отац. Посматрали су га како седи прав и леден за старим пијанином који се читаву годину пре ове ноћи није огласио. Нико у том часу није ни слутио да се старац у ствари опрашта са свим оним далеким и блиским годинама које је проживео у овој кући, улици, у овом свету чије је границе био немоћан да прекорачи. Стајали су тако немо загледани, плашећи се ваљда да било каквом осудом или негодовањем ипак не изусте какву неприкладну реч, а кад је, исто онако изненада, замрла музика, учинило им се као да је због нечег јутро постало бесконачно сношљивије. Видели су га још како прилази зиду изнад Јелениног кревета, скида оданде слику

своје давно умрле жене, трпа је у некакву повећу платнену торбу, навлачи мантил и излази из куће остављајући за собом широм отворена врата. Затим је, не осврћући се, лагано кренуо улицом ка најближој аутобуској станици. Ни помислили нису да га упитају било шта. Изгледао је тако смирен, нормалан. Многима се учинило да, као и годинама пре овог јутра, одлази на пијацу. Стари Врбашки је био познат по тим својим раним одласцима у куповину.

Углавном, то је било све што се могло сазнати о старчевом ноћном боравку у кући. Следећег дана већ га нико није видео. Никада се више није вратио. Једноставно, ишчезао је заувек. Отворен прозор, упаљене сијалице по собама, све је то још данима стајало тако подсећајући на његов одлазак. Прича се да је чак и кључеве оставио у вратима.

Месец дана касније у старчеву кућу уселише се неки његови даљи рођаци. Беше то млађи брачни пар с двоје деце. Ови прилично сиромашни људи пре тога су се дуго злопатили без стана. О Врбашком се више није чуло ништа. Зашто је отишао, где је боравио, чиме се бавио и да ли је био жив, то је остала тајна. Да ли је човек његових година уопште био у стању да започне још нешто у животу? Уосталом, ко зна, можда и јесте. Ношен својом лудом ватром, или очајем, он можда није ни стигао да се упита колико му је још времена преостало.

Већ крајем новембра пао је први снег. Зима је била дуга и незапамћено оштра. А кад се напокон и то завршило и кад су с првим пролећним данима наново оживеле улице, баште, када су деца наново заузела све слободне просторе у граду, једва да је ко више и помињао Павла Врбашког. Свет се већ био навикао на ону породицу у његовој кући. Прихватио ју је, упркос њеном сиромаштву, као нешто нормално, свакидашње. Двориште старог професора постало је најомиљенији кутак за игру дечурлије из читаве улице. Мора се признати да неки родитељи у почетку нису баш радо пуштали своје малишане код Бешлићевих (тако се зваху старчеви рођаци), али, пошто је ту ипак било много безбедније него на улици или по другим двориштима где су држали псе, мачке и разне птичурине од којих се ко зна каква све зараза могла запатити, и они се најзад сломише. Тако се, после непуних шест месеци, кућа Павла Врбашког поминьала још једино као Бешлићево двориште. А сви они које је не баш толико давно узбудио чудан нестанак старог професора, почеше га неочекивано брзо заборављати. Најзад, чега је нељудског могло бити у свему том? Из дана у дан живот је постајао сложенији, промена је сустизала промену, у мравињаку се јавила дотле незапамћена глад за свим и свачим, а људи се, природно, све више окретаху себи и својој несигурности.

Неколико година касније многи се ни имена старчевог више нису сећали. Када се после непуне деценије и Бешлићеви, у потрази за крухом, одселише у Аустрију, кућа поново за извесно време опусте. Нови станари се прилично намучише око уређивања баште (требало је данима чупати коров) и поправљања сада већ сасвим пропале фасаде. Једног дана, обнављајући намештај, продадоше у бесцење некакав стари пијанино који је ко зна откад чамио на тавану без газде. Ти нови беху прилично недружељубиви људи. Два брата педесетогодишњака, окорела нежење, и мајка, још увек бодра старица која је очигледно читав живот била посветила својим несналажљивим синовима. Дуго у суседству нико није знао било шта одређеније о њима. Њихов тако упадљиво усамљени живот, мора се признати, ипак није био без икакве привлачности за околину. Побуђивао је он некакво чудно и не баш особито симпатично интересовање, али то већ не спада у нашу причу о Павлу Врбашком. Успомена на старца избледела је неопозиво и заувек. Тако је, ето, он престао да постоји за своје сугрpreбане. У међувремену је вероватно умро негде у свету без икаквог трага о себи, и више се нико није сећао човека који је у истој овој улици провео толике године, а једног јутра изненада отишао не остављајући за собом ни потомство ни рођаке, ни пријатеље, а исто тако ни варљиви сјај каквог дела. У ствари, као да никада није ни постојао тај његов некадашњи живот. Угашен и од свију заборављен, личио је још једино на потонуло острво. У једном од оних небројених тренутака трајања, нестало је то острво с лица земље, сурвало се у тамне дубине океана без сведока, незапамћено, и сада се на хиљаде миља унаоколо простире само пучина, сунце и бескрај другчијег света сасвим довољног самоме себи.

Поново је пролеће, ко зна које већ по реду откако постоји ова мирна улица. Одоздо, с падине, ветар доноси у таласима густ опојни мирис багрема. Тишину раног поподнева ремете једино гласови разигране дечурлије. Понеки старији становник Брда, изнервиран галамом, затвара прозоре на својој кући. Унутра, окружен дебелим сеновитим зидовима и сам, узалудно покушава да сањари. Затим дохвата књигу, пали цигарету и с напором, још помало растројен, почиње да урања у непознати и с почетка готово увек одбојни свет прве странице. И што време дуже одмиче, осећа обрадован како се све више слама. Промичу редови нечије туђе приче, лаж плете крхку провидну копрену заборава. На срећу, има још доста непрочитаних листова, далеко је до буђења . . . А споља, упркос затвореном прозору, продире изненада гласно дозивање неке забринуте сусетке. Та жена крајње непажљиво, као да ово нису од вајкада

поштовани часови одмора, тражи по улици своју кћерчицу која је, повучена игром, ко зна где одлутала. Јелена-а-а . . . — понавља она све монотоније свој зов, а старац одлаже за часак књигу, нервозно се маша кутије с цигаретама и устрептало ослушкује хоће ли се то мало чудо најзад јавити својој мајци. По баштама, између кућа, преко улице, помешано с мирисом багрема, трепери Јеленино име. Заиста, као да се ништа није променило. Као да се једно од оних давних поподнева неприметно наставило у тромом пулсирању овог тренутка. Под истим сунцем, у истој улици, девојчица Јелена посматра усхићено кроз гвоздене стубове суседове ограде пар белих разиграних кунића. А негде недалеко, у једној од соба с отвореним прозором чека је стари пијанино. Занета пролећем, Јелена је заборавила да је време одређено за њену вежбу већ поодмакло. Она је, уопште, заборавила све што је чека и што треба да се догоди у овом и свим оним другим, ипак не толико бескрајним данима који наилазе. Попут биљке, опијена непоновљивошћу тренутка, девојчица Јелена заборавила је за часак своју будућност.

Момчило Миланков

ПЕРО ЗУБАЦ

ЗАМОР ШТО СЕ ПРЕОБРАЋА У ВОЋЕ

Замор што се преобраћа у воће,
суницу непотребно, у лето огрезло,
враћа се носећи у оку жезло —
да те означи краљем слепоће.

Јер, све си видео, смрт само ниси,
а на рамену ти као дете спава.
Ноћу, где ти се расклапа глава,
змијско се гнездо свија на сиси.

Ко семење које не уме да схвати
да је у њему снага која стреми
боровим врхом облаку под грло —

ти залуд чекаш јесен да се врати
у којој ће све живо да занеми
а разгласа се све умрло.

СМРТ ТИ ЈЕ У ГЛАСУ

Који ми не верујеш: смрт ти је у гласу.
Призиваш зурлу лета, јастреба да се суноврати
у моју плућну удбину. Да ме преобрати
у подводно сунце што се причиња аласу.

Ал ме не плаши: на плућу ми је суморје,
ко дан у подну расте биљка јесени.
Бесплођа усев у речи ти је. Кестени
куд су нијали сад је безлисно борје.

Који ми слутиш глад, труло грло, сукрвицу,
бездном се трао до неба, бездном ромињо.
Расло ти јаворје вечерњем, где си спомињо
сплетог детињства неизбикљалу птицу.

РУШИ СЕ СВЕ ШТО САТКА

Руши се све што сатка, у пепео ти труд.
Расу се небо у песак. Човек си ал ко злат
вијориш, лелујаш ветром, не знајућ никад куд
око без једра једри, где ће ти крцнут врат.

Из сутомора змије звечарке ти у хрв.
Изнебуха подне у ком се руше клатна
расутог сунчевог сата. Залуду тражиш брв
да склониш морну усну. Одсвуд недохватна

цветају воћа. У недру ти се суше два грозна
винограда. Будиш се биљко уснула превисоко.
То ће се вратит подне ал га нећеш препознат
нит моју црну сенку кад ти закрили око.

КЛЕТВА

Заветри низ облачја, низ воде. Главом, једним једром,
низ светове се пусти. Безболно нек те одвуку
шлепови порозног биља. Завеслај голим бедром,
дабогда никад не нашла ниједну мирну руку.

Заветри низ водопаде, џунком, нека те ждрали прате
у неке стране светове, изван мојих очију.
Прашуме нек те обујме, нека те никад не врате,
нека те модре воде у своју пустош скрију.

Заветри богзна куда, пустињом, морем, небом.
Зарони смехом у простор, о ништа не изроди!
Нека те прокуну мора, ко ја јечменим хлебом!
Нек после тебе само полегне ноћ по води.

ЗАЛУДНО ГРАДИШ ДВОРЕ

Залудно градиш дворе: шачица неимара
преконоћ само камен издигне изнад тлице.
Клетва ти моја ноћу темеље изобара
ко кукавичје гнездо узнемирене птице.

Годином ћеш до крова, ал ће ти вечно кише
прокапат огњиштима, ватру ти гасит дома.
Кад усниш, после болке, и од сна кад је тише,
мој ће те немир разбудит хладним сечивом грома.

Горећеш даном и ноћом, али нећеш изгорет,
но ће те само пламен тањити у вретено.
Залуд ћеш викат, клети, сунце ће те изморит.
И бићеш суво коровље у бездан извијено.

ШТО ПРЕОСТАЈЕ

О штуро попрсје дана, о непогодо,
враћам се детињем лагоду, узвишталом млеку,
земан у јаворово, црна надземна водо,
поточје детиње глади ври у лелеку.

Живота грумен, занокат, колико мрву,
да волим тај пладањ, непресушје дамара,
призивам изостале, благу руку, најпрву,
јер једино не боли, једина не замара.

Што преостаје: ко се сећа
мртав је давно. Све што сам знао
не постоји. О штуро избишите, о зла пролећа,
сушни пелуду залуд си цветао.

ОАЗА НЕСПОКОЈИ

Због суше грла, због бестидних пејзажа,
умрех у дну поља. Згинух јер постоји,
усред коначишта, од бесплођа дража,
оаза глади, оаза неспокоји.

Из мука неба непрестано прокишњава
безнадно ткање росе. Из заноћеног лета.
Из незлонамерног страха пред смрћу, што спава
ко жедна биљка у струку скелета.

Ко отиче не уме да стане. Подељени вали
на четири смрти, препродано подне. За ноћу
ноћ освиће, прикрада се љубав. Који су знали
за ме сагњиће у воћу.

БРЕГОВИ ВАРАВИ

Брегови варави, нема у песми затона.
И буде понекад добро, има тишине.
Варави брегови детињства, где она
ниодчег ткана обитава. Расту тмине.

Тмине расту. Ноћи расту. Смрти расту.
Варави плави, у оку нема коначишта.
О грађевине, израстам из вас у ништа
ја песмом изнијан, налик храсту.

Налик храсту, по маховини, по трулом,
вичан ветру, киши, обикнут на пад.
Налик јесењем ноћнику што фрулом
залудно казује безнадежну глад.

АЛИ ГЛАД ТВОЈА ПИТА

Сећа над неверјем, над неугаслим летом,
усправи усну, изви се зеном у стрелу.
Изаткај мени, ноћима залудно клетом,
јесењу сусвислу крес, понор на челу.

Да се улива месецом твоја спомен, твој глас,
сена твоје руке, маслиново зрно, пешчана жар;
да ме расточи болька, да ме распе у клас
презрело касно сунце. Да сунем у дармар.

Беспомоћни зову. Снага ти лије из бока,
с мог давно спратог длана, извеђује ждралом,
сглашава се кишом стубиште светог Рока,
спира моје глади, жеђи под Катедралом.

Заноћиш у лету сред ветра, зарибиш, море
ти ниja несан. У дневу три дана свита
над мојим неверама. Беле ти школьке зборе
да сам умро сред воде. Али глад твоја пита.

БДИ МИ НАД ПОРАЗИМА

Бди ми над поразима, не згасни, расаниће те јесен
свита над пустим домом. Калемљена на сумор.
Кестенов ће те лист из ко зна зла донесен
подсетит намах на ме. На моју глад, на умор.

Како се морем пружа сенка ми смрти, како нија,
као светло далеког брега, ко кестенораниће
кад се разбуде ветри. Устрпи док се свија
поскок на ребру ми. Кишу заслути и пашће.

Закаснела ми смрти, доплови, разави једра
ко руке које слуте повратнике, чека те срце шупље.
Ту ћеш презимит лето, биће ти моја недра
ко залуталим совама скровите шумске дупље.

СНИМ

сним и сним сву јесен сним
неко око
беспућем сна путујем с њим
дубоко
сним и сним бескрајно сним
то око
у неповрате срљам њим
високо
па даном бдим сву зиму бдим
и знам
јесен кад трули то нећу с њим
већ сам
одбродит некуд низ јужне зоде
џунком
а оно ће ми ко звезда сјат
над хумком

ТО СЕ СМРТ ВРАЋА РАТНА

То се смрт враћа ратна да нам похара дом
из јужног врелог света, с пламом у ждрелу.
Док црно избиште мене клоне на лакту твом
прах свислог лета пада на усну згорелу.

Ти оком против сунца — згори ти клас у зени.
Ти вратом против ветра — а трска ти у грлу.
Под земљом осам педља гориш, глад ти пени,
залудно призиваш јесен, детињу, неумрлу.

Ври врутак врелог лета. Сунце се преиначи
у иступело длето, па ти у чело кљује.
То се смрт враћа летом да нам докрајчи
пораз. У подножју ти уха гром, ал не чује.

ЗАЛУД СЕ НАДАШ У ЛЕТО

Плодности, сустижу нас мртви, буде се из сумора
злочинства заумних пораза. Залуд се надаш у лето.
Већ је из мога лакта, из пазуха исцвето
турчинак калемљен страхом, исткан од умора.

Црна долазе бесплођа, биљне помори, глади,
куд да се склониш, под песак, у корен багрему?
Прикупљаш снагу да скријеш, бољку, голему,
тајиш веру у небо, сунце да те изненади.

ЈЕСИ ЛИ ТИ

Снег ти се руши на чело, зену ти затрпава,
обли те ледом, у сиге дојке ти сви.
То безваздушје, то незло што спава
под страшним белим брегом, јеси ли ти?

Зар мртва, зар зеба срца да зазебе,
зар хлорофилно око, зар бедро живе?
Немоћно срце не уме препознат тебе
под немаштином зиме, маглама што сиве.

Снег ти се руши на чело, зену ти затрпава,
обли те ледом, у сиге огањ ти сви.
То безваздушје, то незло што спава
под страшним белим брегом, јеси ли ти?

НЕСАН ШТО МОРИ ЗЕНУ

Враћа се бољка клетве, залуд смишљамо лето
јесење, кишне реке сунцем голим да премости.
У оку ти већ клето љиљан лета прецвето,
буди се уснуло подне: то моје горе кости.

Суза ко сидро лета тешко се спушта у плућа
гуши ме трулином ноћи, залуд бих изван бола.
То ли су она лета, трпањска, опора, врућа,
што срце горко стежу ко кад се гусне смола.

И још смишљамо љубав трудно, од сна зелену,
која ће све што раздваја наједном да премости.
А чини ми се јутром, кад спирам ноћ бдивену,
да ће ми се на длану наједном расути кости.

25. 8. 1966.

И крв ти груне у гркљан, па снатриш
сабљарску, луду игру усред ока.
Жучна ти тица цркне, па заватриш
ко јулско подне изнад водоскока.

Из петних жила црно биље смрти
израста, бријани, горким те умота.
Срце ти прсло, али још се врти
махнита чигра негданьег живота.

Мислиш: ево сунце! Над Језером свиће
жуто клупко дана. Стресаш тешку росу.
Мислиш: глад је, жеђ је, али биће
лишћа да трулином прекрије ти косу.

Искапане зене. Погнеш се па челом
ко чворак у камен. Густа бол те трује.
Тешка снежна магла наткрије те велом,
смрт се трубљом јавља ал једва се чује.

ЗАЛУДНО СЕ МОРИШ

Несном нѐгован замор, недоступно ти воће,
годином срцем нијано, преобраћено у сребро,
у шарну присојну змију, која хоће
да истка кошуљицу у долу где је ребро.

Нема руке под водом, под сводом, која уме
обрати отровно плоће, потргат корење.
Нема вучјег зова, нема из гротла шуме
гласа да се одзива, да најављује борење.

Порекло несна снујеш, из крви коров да гориш
на кишним ломачама, на развалинама лета.
Пред поразима, пред смрћу, узалудно се мориш,
у твојој сушној крви нејако биље цвета.

ОЧИ

Ујутру изведоше Живку из собе и цело су је пре подне водили од лекара до лекара, прегледали су јој очи и нешто тражили у њима. Чак је и професор Зорић гледао у њих. Али нико јој ништа није говорио о виду и светлости. А Живка стално очекује да јој кажу: „Прогледаћеш и видећеш све: и дан, и ноћ, и сунце, и месец, и шуме и куће; видећеш и Цвету, и Мому, и све из собе. Видећеш . . . бело, да бело . . . А шта је то бело? Шта је светлост, како изгледа, шта је то? Па небо, трава, цвеће! Како је то небо плаво и далеко, далеко. И звезде у њему. Звезде. Да ли ћу икад видети све то, да ли ћу прогледати?" пита се стално са страхом Живка. Од куће је пошла са надом, причали су јој сви о онима којима је враћен вид, који су прогледали. И док сад послушно отвара своје мртве очи и покреће их лево, десно, горе, доле на тражење лекара, Живка сања и жуди светлост и вид. Слуша њихове гласове и њихов дах над собом, па их замишља и ствара неку своју представу о њима. Она тако упознаје људе по звуку гласа, по даху и по додиру. Али зашто они не говоре, зашто јој нешто не кажу? Шта хоће од ње, шта желе? Кад толико гледају и траже, ваљда ће нешто наћи у њеним очима од светлости и вида. Можда се

(Припремајући за штампу ново издање романа „Очи", прочитао сам поново цео текст и нисам унео готово ниједну исправку. Али одавно сам помишљао да „Очи" треба допунити, с тим да се дубље осветли лик човека и очног лекара-професора Зорића, приказивањем његових људских дилема, његове моћи и немоћи као лекара: Живки, сељанчици, слепој од рођења, он може операцијом да врати вид, а Цвети, певачици, мада жели, не може да помогне. Она ће остати слепа целога живота.

Роман „Очи" грађен је као мозаик, нема главног јунака, а низ разноликих судбина болесница представља разнобојне каменчиће који сви заједно дају слику светлости и мрака. Овај одломак је само још један каменчић у мозаику који дочарава атмосферу борбе за вид. Очна клиника је место где се бори за светлост, па поред трагичних догађаја, пуних мрака и ужаса, има и светлих, као што је враћање вида Живки, сељанчици, која је слепа од рођења. То није чудо, како каже сам професор Зорић, јер нема чуда у медицини него само могућности медицине у овоме тренутку. Она сад може много штошта да учини што није могла раније; али исто тако је пред многим случајевима немоћна. То је атмосфера Очне клинике, где се непрекидно води борба за светлост и вид.)

то негде дубоко крије у њима. И тако стално сања, мисли и теши се Живка.

Била је и стрпљива и нестрпљива. Прогледаће, видеће свет, оперисаће је. Зато је дошла. Вид и светлост! Па ја никада нисам видела, а тако би хтела да видим и гледам. Шта да видим? И сама себи одговара: све, све, све . . . Ништа више није ни желела, ни сањала, ни мислила, све се претворило у једно једино хтење — светлости. „А шта је то видело, шта је видети?" пита се стално Живка. Гласови, песма птица, то је светлост. Одговара сама себи. Могла би свуда да иде, пред њом би певали трава, цвеће, коњи, овце . . . Она би знала . . . Шта би знала? Заустављa се као и увек. Постоји нека тајна коју знају они који виде, а она не зна. За њих тајна не постоји, али постоји за њу. Шта значи то кад кажу: светлост, сунце, зора, сумрак? Шта је то лепо? И за њу кажу лепа. У чему је то, шта је то? Човек је за њу тајна, а има их још тако много. Човек и жена! Шта је човек? По чему је то нешто различито од ње? Човек је и њен отац. Разликовала је људе по гласу, они имају некако дубљи глас и тежи ход. Ништа друго, само то. Навиру безбројна питања на која могу да одговоре само они који виде. Они знају све.

И слуша гласове око себе, кораке, узвике, шумове. Главу јој стално стављају у неке справе и мора широко да отвара очи. И тако цело преподне. Нису је враћали у собу после прегледа него је одведу до неке клупе или столице. Ту седи, чека на ред за други преглед и ћути, нико је ништа не пита. А Живка жуди светлост. Стрпљива је, мисли, стрепи и сања: само да је оперишу и да прогледа. А није било лако доћи овде. Први пут у возу неки је човек рекао њеној мајци Илинки да је воде на Очну клинику и да ће јој тамо лекари повратити вид. Њена мајка се ухватила за то и тражила је. У почетку су сви у кући одбијали: и отац, и деда, и стричеви, говорећи: не може нико да јој врати оно што она нема — вид. Слепа је од рођења. Али Илинка није мировала, молила је, преклињала да спасу дете црнога мрака. Сви су се чудили шта је мирној и тихој Илинки, па су помишљали да се нешто није пореметило у њој. А Илинка је стално тражила да је воде у болницу. Живка може као сви да гледа и види, да иде сама, да ради као сви остали у кући, да плете, тера стоку на испашу, да чисти и да пере. И на крају прихвати цела кућа: да Живку воде у болницу и да је оперишу! Али то није било ни орање, ни копање, ни сечење шуме, ни вађење меда, ни копање бунара, ни нашта није личило што су знали. Можда је највише одговарало копање бунара. Нико није сасвим сигуран да има воде онде где се копа, често се деси да се не нађе ниједна жица. Ништа. Тако сад и са Живком. Али као што је вода потребна

свима, схватили су да је и Живки потребан вид. Прво су је одвели среском лекару, па су је на његову препоруку одвели на Очну клинику. Ту су је прегледали и кад су рекли да има наде да јој врате вид, оставили су је да је оперишу.

„Хајде, Живка," тргне је из мисли глас болничарке и додир њене руке. Онда устане и пође, а чини јој се исти пут, исто загледање и прегледање. И тако стално, све исто цело преподне. А Живка наставља да сања. Сећа се славујеве песме коју је чула једне ноћи. Сви су спавали, била је тишина, само је ветар шуштао у грању, трава се њихала и нешто неразумљиво шапутала. И одједном запева славуј. Живка зна да је сам као и она. Нико више не постоји на свету осим њих двоје: он пева само њој. Мирише јоргован, а песма расте као бујица, обавија је целу, грли. Нешто је у њој што је носи и подиже. Како јој је добро, песма говори, а она, Живка воли цео свет. Песма је светлост. Да, то је светлост. И на свету су само песма, славуј и она, Живка, срећна и пресрећна.

„Операција! . . ." трже је глас над њом. Било је више лекара и неких других људи у соби и говоре о њој; с времена на време прилазе јој, хватају је рукама за главу, подижу капке и гледају у њене мртве очи. Дуго су разговарали, помињали су неке речи које Живка није разумела: дистрофија, кератопластика. „Засад да се оперише само једно око, друго ћемо после!" рече неки познат глас. То је био професор Зорић. Зар је могуће? Зар ће да прогледа? Разли се то по њој као песма славуја, као светлост. Живка хтеде да викне: „Видећу!" А онда је ухвати страх што ништа не слуша, а ко зна шта су све они говорили. И док ју је мучила та мисао, неко је ухвати за раме, па за мишицу и поведе. Кораци су певали, све се претворило у светлост коју она није знала. „Операција, оперисаће ме, прогледаћу, видећу, све ћу видети, све . . ."

У соби је дочекаше болеснице, све су знале. Вести су о њој стигле пре ње.

„Братићеш ти вид!" шапуће јој Јока радосно и љуби је у образ и косу.

„Ти ћеш да прогледаш!" кликће Зорка.

„Тебе ће да оперишу. Благо теби!" каже баба Цана и додаје „Судбина!"

У соби радост као да свакој од њих враћају вид.

„Не треба тако да говорите, јавља се Лепа, може и да не успе операција. Дете је. Биће јој тешко ако не успе . . ."

„Медицина може све!" умеша се Јока, није могла да поднесе Лепину сумњу, сметала јој је и вређала је.

„Дуго сам ја овде, знам шта све може да се деси," трезни их Лепа. „Зато боље не очекивати ништа!" Нешто злослутно говори из њених речи и њеног гласа.

„Па ми се радујемо зато што ће да прогледа", побуни се Зорка.

„Видећу, јави се Живка, видећу!" Њу не плаше Лепине сумње, у њој живи само радост.

„То је тешка операција. Мораш да лежиш непомично три дана. Не смеш да пипнеш завој. Ако то урадиш, све је пропало. Све!" објашњава Лепа.

„Нећу да га додирнем, а лежаћу десет дана непомично", обећава Живка.

„Одмах ће те оперисати, зато су те прегледали цело пре-подне", додаје Зорка.

Изненада јави се Цвета:

„Како ти је Живка?" Цвета је ћутала све време, увијена својим мраком. Биле су је заборавиле, радујући се што ће Живка бити оперисана и што ће да јој врате вид.

„Добро ми је!" одговара Живка.

„Оперисаће те?"

„Хоће."

„И ти ћеш да прогледаш!?"

„Јесте, тетка Цвето, једва чекам", каже Живка, а из њених речи пева радост.

„А ја, црна, шта ћу ја?" завапи Цвета и њени јецаји по-плаве собу и говоре о мраку, слепилу и о њој, Цвети која никада више неће видети.

У пратњи доцента Луковића и докторке Леви професор Зорић обилази болеснике. Доцент Луковић ћути, ништа не говори, корача погнут и замишљен, а докторка Леви ска-куће узбуђена као и увек. Испред њих иде професор Зорић, прав и висок, не разговара са болесницима, а ни они се не усуђују много да питају кад је он ту, али знају: све зависи од њега и он све може.

Кад је професор ушао у собу, јави се Цвета:

„Помозите ми, професоре, ви сте мој Бог! У вашим је рукама мој вид и мој живот. Ја без вида не могу да живим. Помозите ми!" и заћута, не рече ништа више само стаде да ломи прсте. Њен глас је имао као и она некуд тамну ле-поту у звуку и у преливању.

„Рекао сам вам, ви знате!" одговори професор Зорић, гледајући некуда изнад ње, а глас му има нешто устрептало и узнемирено.

Цвета ћути непомична, само су јој руке немирне, па одједном из ње провалише јецаји. Докторка Леви јој прије и покуша да је смири, милује јој руком главу по коси и ша-пуће:

„Све ћемо учинити, Цвето, све. Смири се. Није све про-пало, смири се!"

Професор Зорић не рече ништа више, већ приђе следећој постељи у којој је била Живка.

„Чика-докторе," јави се Живка кад је дошао до ње, „'оћу ли ја моћи да прогледам? Да видим овај свет, да видим оца, мајку, брацу, чика-докторе . . ." и глас јој затрепери од стрепње и од страха.

Професор Зорић је ухвати за образ нежно руком, и рече:

„Ти си паметна девојка. Буди разумна. Покушаћемо да те оперишемо!" и настави даље.

У том тренутку докторка Леви помисли како и она има исто осећање као и болеснице: плаши се професора. То не осећа доцент Луковић, ни остале колеге већ само она; или они то не показују. Гледала је све да му угоди, да одстрани оно што он не воли, па је правила више покрета но што треба. Никако не може тога да се ослободи. И стално носи у себи осећање да је он свемоћан, да све зависи од њега, да он све може.

Професор погледа прво болесничку листу, па тек онда прилази болеснику; код некога се не заустављa него иде даље. Сви осећају да професор зна шта треба да ради, али желе да им каже бар нешто, макар нека викне, запрети. Али он носи ћутање, за њим остаје ћутање и само ћутање. Докторка Леви најбоље зна то ћутање.

И тако обилазе собу по собу и болесника по болесника. Професор Зорић иде напред, за њим корача доцент Луковић, а иза њих и крај њих докторка Леви. Она понекад додирне руком раме или главу болесника као да жели да некако ублажи нагли пролазак професора поред њих. Најзад улазе у кабинет: професор Зорић, висок и прав, као да је од камена, доцент Луковић, погурен и замишљен, а докторка Леви мајушна, узбуђена.

Професор приђе свом радном столу, па се окрете њима и рече:

„Седите."

Докторка Леви спусти се на ивицу столице хитро као мачка, па са стрепњом очекиваше какав ће јој налог дати професор. У сећању пређе брзо све болеснике, као што се листа књига.

„Јесам ли вам потребан?" прекиде ћутање доцент Луковић и дода: „Треба да се спремим за операцију."

„Нисте," одговори професор Зорић.

„Добро онда идем," поклони се доцент Луковић и изиђе.

У кабинету остадоше само професор Зорић и докторка Леви. Напољу тутње трамваји и камиони, а докторки Леви куца жила на врату, осећа како се диже и спушта.

„Већ неколико дана размишљам о два случаја," поче изненада после неког времена професор Зорић. „Први је

она певачица Цвета. Њој су потребне очи, вид, а ми ништа не можемо да урадимо, све је уништено; други, она девојчица Живка, сељанчица. Њој можемо да вратимо вид!"

„Она је слепа од рођења!" рече докторка Леви и додаде: „Болесници говоре о томе као о чуду."

„У томе нема никаквог чуда!" подвуче професор Зорић, па настави: „Раније нисмо могли да лечимо дистрофију, сад можемо. За нас не постоје чуда него потреба да утврдимо историју болести, поставимо дијагнозу и одредимо терапију. То је све. Наравно и ми лекари и наше знање. Кад учинимо све што треба, остаје да успемо или не успемо. Чуда нема! Болесници увек у нама гледају чудотворце, а ми радимо на основу онога што знамо и, не смем ни то да изоставим — талента. Има оних који покушавају да праве чуда, не поричем, али прави лекари не чине то никада. Зато, кажем вам, нема чуда, има само примене знања и способности веће или мање."

Докторка Леви осећа као да је шамара док јој све ово говори. „Кад ћу да се научим да ћутим?" пита се у очајању од стида што се тако пред њим изразила.

„Али ја..." поче збуњено, не знајући како да се оправда.

„Не треба да се правдате," схвати у тренутку професор Зорић шта ће она да каже. „Ви сте сувише емоционални, а као лекар морате да будете што више рационални, јер ће вас емоције одвести на странпутицу," па заћута. Зна не треба више да говори, непотребно је. Чему то? Није уосталом научио да се исповеда. Оно што га мучи, о чему размишља остаје у њему. То није за другога, није другоме потребно и зашто да открива оно што га мучи? И онда наставља у себи да распреда. И ја сам подлегао психози и трагедији ове Цвете. Сва је саткана од несреће. Нешто узбудљиво зрачи око себе. Она не може да живи без очију. Не могу ниједног тренутка да је заборавим, већ толико дана. И настави наглас: „Живки нису потребне очи, она има свој свет и своје место у свету и без њих. Она и слепа може срећно да живи. Питање је чак како ће се осећати кад јој вратимо вид. Цвети су потребне очи, сав је њен живот у очима, она не може без њих..."

„Зар Цвети не можемо да помогнемо?" прекиде професора узбуђено докторка Леви.

„Не!"

„Ни да се покуша?"

„Не!"

„Па шта смо ми онда?" упита очајно докторка Леви.

„Лекари, лекари и само лекари!" подсмехну се горко професор Зорић и њој и себи. „Ви кажете покушати, да, може то, али не ми. Ми лечимо, ми не експериментишемо,

ми примењујемо научна сазнања. Болесници нису заморчићи! У свету многи траже, па кад нешто открију, предају нам као штафетну палицу. То не значи да и ми не долазимо до открића, да не можемо да дођемо. Основно је: ми лечимо, примењујемо науку и не смемо с људима да експериментишемо."

„Зар не може нешто да се покуша?" пита опет докторка Леви.

„Добро, шта бисте ви радили? Како да јој помогнемо?" прихвата њен предлог професор.

Ово потпуно збуни докторку Леви, порумене сва, очи јој се напунише сузама. Није знала шта да каже и шта да предложи.

„Ето, видите, не може! Ми лекари не смемо да се играмо. Никако. Одавно сам се помирио с тим. Медицинска етика тражи да се болесници лече на онај начин и оним средствима која су опробана и гарантују болеснику сигурност. То је хуманизам. А да пробамо све што нам падне напамет чак и кад знамо да су немоћна сва позната средства и кад желимо да помогнемо, не смемо. Не што ће неко да нас казни, оптужи или окриви него зато што је то нехумано. То је величина и беда нашега позива. Можда ће сутра моћи и ја сам уверен да ће моћи, али сад смо немоћни!" Он ућута и утону у мисли.

Тишина испуни све око њих и прекри неким сивилом. Докторка Леви осећа очајање, професор је уништи својом логиком која прихвата само оно што може, а не и оно што би могло. Он ништа неће да покуша, ради само оно у шта је сигуран. Болесници се свуда тако лече, то је лекарска етика. Будући ће моћи, каже професор, а они сад не могу ништа, баш ништа. И професор је миран и сигуран, зна шта може, а шта не може, зна границе своје моћи. Она би покушала упркос свему, она се не би помирила с тим. Али шта да ради, шта да покуша, шта да учини? И тог истог тренутка она му се диви што је тако јак и прима с истим миром и своју немоћ и говори о њој као и кад говори о својој моћи.

„Ја сам немачки ђак," наставља професор Зорић. „Један од мојих професора, био је велики научник, говорио нам је: „Често ћете видети како сте немоћни и баш кад то схватите, ви ћете са још већим жаром радити, јер има много случајева кад ћете све моћи!"

„Ја сам мислила . . ." поче докторка Леви замуцкујући, али не заврши шта је мислила; грло јој суво, срце јој куца и она је сва разбијена и болесна.

„На жалост мислићете из дана у дан другчије. Ви сте млад лекар, без искуства," додаје горко професор Зорић.

„Али све ћете више волети свој позив. Има нешто велико у њему."

Докторка Леви га погледа збуњено. Отворено признаје своју немоћ, али није слаб него је исто тако јак као и пре но што јој је открио све ове своје дилеме. Она се њега сећа из различитих ситуација. Увек је био сигуран и свемогућ. Зна добро његове руке и дуге дебеле прсте са четвртастим, испупченим ноктима. Његове руке изгледају троме док се не прихвате инструмената и почну да раде. Тада се све промени, постану хитре, лаке, прсти личе на прсте виртуоза. Не губе ниједан покрет, не учине ниједан сувишан покрет, не погреше ни за милиметар. Како су спретни, не знају за несигурност. А изнад руку диже се његова глава, његове буљаве очи, пуни образи и мир, мир.

Бутање је подсети да је време да пође и да јој данас професор неће дати никакав задатак. Он седи за својим столом задубљен у неки рукопис као да никога нема у соби. Докторка Леви се подиже, поклони и рече: „Довиђења," па не чекајући одговор, пође вратима, носећи у себи: и Цвету, и Живку, и моћ и немоћ медицине коју никад није тако сагледала као за ових неколико тренутака. Једној је болесници потребан вид да би живела, другој није. А може да врати вид оној којој није потребан, а оној којој је потребан, не може... Да ли треба покушати? Професор Зорић каже да се ништа не може учинити, с обзиром на стање науке у овом тренутку. Али ипак постоје два пута: први, коришћење свега што постоји, други, тражење и откривање нових путева. Она је била за опите, а не само за примену већ утврђених знања, за сигурност. Да ли су сви они нехумани што експериментишу? Зар могу да буду кад хоће људима да помогну. Лекарска етика не допушта експерименте на људима, њиховом телу и очима. Да, наставља своју мисао докторка Леви, професор Зорић је у праву, али има нешто у његовом ставу и мишљењу, нешто против чега се она буни читавим својим бићем, мада зна да он заступа званичан став науке и лекарске етике. Изишла је из кабинета ужаснута мишљу: Цвети нико више не може помоћи, она ће остати слепа.

Миливоје Ристић

МИЛО БОШКОВИЋ

ПРОСТОР ЗА ПЕСМУ

Много је сада изрећи сву песму до краја,
не дати јој простор, време њено и крила.
Доста се шупљином срца чедно сакрила,
доста у тами самовала без значаја.
Сада нека догради тело и узме правац,
хоће ли на исток, сунцу, или ближе југу,
може да стреља бол, да растера тугу,
може, ако хоће, да с мисли скине ланац.
Кад је зрела чини себи све по вољи,
може да пева, сања, да гласито збори,
за њу је грађен простор, век бољи.

БИЋЕ КАСНО

Заволећеш ме онда кад мени буде касно,
у време кад се цветови и земље буде,
онда кад већ не будеш размажено дете.
Заволећеш али ти тада неће бити јасно
зашто ти се људи тако несебично нуде,
због тела твога или због неке осветe.
Тада ћеш без премишљања волети мене,
приносити на жртву осмехе и године,
у мој свет до дна уложити све наде.
Биће тада касно, уочићеш настале промене,
видећеш шта време и тражења учине,
како орону живот, како неосетно нестаде.

НЕКО ВРЕМЕ

Негде у грађеном телу има и твога меса,
парче истргнуто из сећања да си жива.
Не оптужујем али — томе си сама крива,

брзи плач, бржи ненадни смех, навала беса.
Хтеде љубав пре времена и такве речи
које би сламале срце, камен љути, ноћи,
чиниле голишавом месечину иза поноћи,
да те хировите жудње, бола женског лечи.
Моји су дани упућени по светлу и трави,
тамо оде моја снага, тамо су песме греха.
Ти ме пожеле читавог, мало ти парче смеха,
сада у лепоти за тебе нема ни мрве љубави.

РОВЧАНИ

Они не болују. Они тихо, и једноставно умиру
као што иде месечева светлост испред јутра.
Они познају болове који их разарају изнутра.
Греха се не боје кад их громови грко раздиру.
Јер, шта је све на земљи осим патње споре,
није то да траје вечно кроз будуће дане.
Једном се само мре, једном су неизлечне ране,
једном у болу тела горе, и сасвим прегоре.
Они и кад умиру од себе не дају бол гласа,
мирно се виде очи у очи, стрпљиво ко псето,
кад очни капци отежају не вичу: горка сето.
Тако су мирни, све мирнији, до задњег часа.

ДОК ЗВЕЗДА ПЕВА

Пева лепа звезда док јој се још пева,
док надвисује земљу, моје реке, и мора,
док даје светлост биљу, док дише гордо.
Кад почне да кида са себе месо оком сева,
лик јој са воде и стакла брише зора,
око јој свене на жару чивитно модро.
Онда се завршава круг, не крепи бодро,
излаза нема из уништене јаве, из умора,
од тада најлепша звезда не запева.

СЕБИ БЛИЖЕ

Слутим ли, то време поболева, срдита нека
рана пече, крати се дан, самотничка ноћ ме
у своје прогонство вуче. Копрена пада на вид
у лето, у лековито вече куца на чула, хара
по мозгу ко глас без савести, ко клетвена
реч, можда бременита чемером или сумњом.
Склапа се један звук оштар као сев, танак
ко сунчев зрак, однекуд из потаје, са жара,
но хладан ко мртво месо одсечено од руке,
од утробе, да га уништи друго неко време.
Слутим ли у веку промену, ради промене,
или су простори пусти, без гласа, и свести,
омађијани леком из зуба, из коже поскока,
са блатњаве реке једна горућа тама, пепео
што пада по коси, сажиже нокте и трује траву.
Ако није слутња, шта је, што простор бива
пун пламена што цури грех низ кожу, што
узима баш мене за своје опите кад су ми
нерви танки ко нити, ко паучинасти конац,
па ни за предиво нису, ни плен не могу
да задрже. Слутим ли то, што рано оболех,
да време стоји на истом месту, непомично
ко мрамор, ко језеро у срцу планине. Или се
то мути по мозгу нестабилно време ко море,
или то још више поболевам да сам себи ближе.

ВАРЉИВА НАДА

Ти си ту ко ветар, раскриљујеш двери
да не насрну на тебе, на твоје млеко
живота, на дивљи налет луде звери,
да си чиста, да ти душу не опрља неко.
Ти си зверка, превариће се ко те познаје,
навешћеш га да о теби грешно мисли и сања,
кад га залуди узалуд ће да се покаје,
узалуд ће ноћу кроз месечине да те гања
јер ти само зрачиш лепоту и казујеш мету,
њино је да луде и од тебе траже срећу.
Ти си варљива нада, претвориш се у комету
да се око тебе звезде до уништења окрећу.

ЗАМИШЉАЊА

Велики Мандарас Хипнозиус Хуан de Mirro нам остаде свима у сећању. Његово несвакидашње име нас не збуни у тој ери нечућења, беса и слепила од глади и хладноће, кад је и пилећа крв још баздила по барутy, распаднутој риби и људској крви. Велики Мандарас или Хипнозиус — пун идеја и комбинаторике, телепатије и сугестије највишег степена — или Хуан, није истина читао ниједну народну шпаньолску легенду о загонетној личности, од које је позајмио име, али је несумњиво знао да шпаљолски народ постоји и данданас, а име и личност је преузео из свакидашње уличне терминологије фићфирића који звижде са ћошкова за девојкама називајући себе хуанчићима, и оних других, дискретнијих, који само у поверењу, у четири ока, или највише десетак очију, ушаних од знатижеље, описују до задњег детаља, до бебидол комбинеа иза које се назире белина женске узбуђене пути, причају о својим измишљеним и неостваренim сексуалним филмовима — или де Миро којег можемо схватити условно а без другог *r* и као име Миро, дакле, Мандарас налепи плакату на огласну таблу наше школе и од другог његовог презимена узбудише се наша дечја срца а мисли помутише. De Mirro није варалица, јер је расправљао сатима о телепатији и сугестији бирајући саговорнике који су, наравно, макар за нијансу слабије знали од њега, већ он беше гладан. Поред огласне табле Мандарас нас се дојмио попут неугледног, готово исеченог из лима, човека, који се рекламерски клацка у излогу гвожђарске радње. У први мах смо помислили да је то његов менажер, благајник, лични лифтбој који га диже и спушта у мрачним, инферналним хотелима у којима одседа, његов брат или ученик још дилетант, или беспослен човек из града који увек прати циркусе и овакве тајанствене типове и чини им ситне услуге, а они за узврат пуштају бесплатно да погледа све њихове представе. Ту одбеглу сенку, претходницу свог дневног мизерног наступа, Мандарас, увече на представи, попуни својом правом личношћу, покретима који су подсећали на свештеника паганског племена, речима, нејасним и магнетичним, које истина нису ширile тамјан религије, али су нас уводиле у амбијент и стварност мистерије. Његово суво

лице са брковима као отромбољеним мишјим реповима, халбцилиндер са үгризотинама мољаца, флекаво црно одело, кратак изгравиран штап као краљевски скиптар и змијолике очи су нас занемиле, постиделе и опчиниле. Замоли нас да гледамо ү врхове власи оних који седе пред нама, а затим је изговарао лагано, халүцинантним и неподношљиво сүгестивним гласом тајанствене, магичне бројеве слично мазним слоговима говорећи при том да смо поспани, да су нам очни капци тешки, да се љүљамо на трансатлантику, и заиста, осетисмо оловни лак по очним капцима, неодољиву потребү за сном, а прекоокеански брод нас је односио ү топла и сумпорна мора детињих маштања, на пепељаста острва живописне флоре и фауне и бакарних људи. После колективне терапије и изненадног сановитог нашег доласка са далеких и непредвиђених путева, Мандарас отпоче експерименте на појединачним медијумима, ученицима, а богме, и на неким наставницима. Да Мандарас није дискретно заобилазио интиме и људске поноре, чинило се да би он заиста био савршена полицијска машина за откривање лажи — истина. Али велики Мандарас беше велик баш зато што је знао плафон и ширинү своје земаљско космичке професије. Нисү сви медијүми међүтим били на висини. Нисү схватали озбиљност и үзвишеност овог тренүтка, мојсијевско скоро визионарство Мандараса (он је такве шүше, изметавала, као шүгаве овце, слао својим дүгим педагошким прстом на њихова неүгледна места, и збүњене и постиђене) и зато ћемо поменүти само оне који сү нас одүшевили, као ретке и велике драмске глүмце одређених времена и представа.

ПРВО

Марци Наранџић се понаша на подијүмү слично лашчетү испалом из гнезда док покрива прстима голү кожү ниже кратких панталона. Збүњено се осмехива тражећи үпоришне тачке и сигнале ү нашим очима и оставља дојам изгүбљеног војсковође ү пүстињи не само без војника, воде и вегетације већ и без шакала и спасоносних лешинара. Његове издүжене очи се үпиљиле и припиле үз фосфорни пламичак Мандарашевих зеница, а дүвански сүве үсне Мандараса и бледозарүмењено лице сү осветљени неким үнүтрашњим пророчким пламеном те свечана тишина изискүје библијскү порүкү. Као сам Свемогүћи одређүје људски домет и ограниченост паноградском поданикү, Марцики Наранџићү да бисмо кроз његов үдес и сүдбинү сагледали и ми сопствено озарење и ништавило. Хипнозиүс изговори само речи као да се бестидно шали: *Сукњица ти је исүвише крат-*

ка. Покрић се брзо. И Марци натегне финим и хитрим рефлексом и покретом балерине своју фиктивну сукњицу до колена, а салом се проспе незадрживо талас једрог смеха као млаз дуго спутаване планинске воде. Но Мандарас нас ошине својим орловским погледом, као чаробном мачетом пресече наш смех не желећи да му се сеанса извитопери у водвиљски штимунг сличан просечним представама већине хипнотизера, незналица, самоуких дилетаната и циркуско-варијетских забављача. *Марци,* рече Мандарас, *ти си велики диригент. Стразбуршка филхармонија чека да јој диригујеш Бетовенову Седму симфонију. Напред, изволи. Драги посетиоци, један аплауз за чувеног диригента југословенског порекла Марција Наранџића. Браво!* Френетичан пљесак прекине речи спикера, Марци се скромно и стидљиво наклони, накашља се, и његове пуначке руке заузеше позу рутиниране диригентске кретње, у напону, запете као викиншки лук, кретње која је стрпљиво сачекала финале нашег урлања и комешања, која је прстима у неуротично апсолутној тишини, почела ткати нечујне тонове шарајући арабеске ритма по ваздуху, као глуви генијални композитор који је проживљавао и креирао ту исту музику ритмом у костима и прстима. O, vita, o, arta, o, bella! Креација се потпуно отелотворила у репродуковању као злато и сребро земљине жиле, као дух и тело савршеног бића. На крају првог престилизованог става, помало ознојен, разбарушен и надахнут као мали Моцарт, он се немарно поклони, отпоздрави одушевљеној публици, поњуши повећи сунђер који му хитро тутне у руке Мандарас, као да је букет крвавих ружа непознате девојке из публике.

ДРУГО

Наставница биологије, госпођица Дафна, лептирастим је покретима руку и врата и трагикомиком вилиног коњица, летела као унезверена пчела од замишљеног цвета до цвета. *Пчелица медарица ће слаткоболно некога да убоде.* Ту реченицу Дафна понови два-три пута и задржи лепе чекињасте ножице-руке на фиктивном тучку. То сановито и неуобичајено понашање нас изненади и запрепасти, и управо се спремисмо да поново запљешћемо и радосни заурличемо пчелињој бравурозности једне нама сасвим тајанствене незнанке, кад наставник биологије рече полугласно да ће, у име стручноколегијалне и педагошке части, замолити господина Мандараса де Мироа да прекине већ то јавно комедијање. Од те изјаве се међутим током вечери дистанцирао, из нама непознатих разлога, и госпођица Дафна је одиграла изванредно своју улогу до краја, на наше највеће усхићење и задовољство.

ТРЕЋЕ

Насупрот Наранџићу Ферчика Ференчак се држи на подијуму самоуверено као паша, претендент на престо. Обиће чак Мандараса као да ће сваког тренутка извући непостојећи мач и отпочети мачевање са њим. Мандарас се мало збуни, затрепта од такве дрскости, али збуњеност смени одмах фластер надмоћног смешка, иза поњавице усана се указаше здрави вучји зуби који су расли до кљова. Ферчика се и најбрже пода магнету Мандарашевог гласа и очију и прецизно изврши сугерирану радњу. *Ви сте славан боксер,* рече Мандарас. *Тренирате пред меч са Брадоком.* По ознојеном челу и покретима закључисмо да Ференчак озбиљно схвата тренинг, измењује серије дугих и снажних удараца са кратким и брзим ударцима које упућиваше кожном џаку, а нешто касније кожи, костима и изнутрици противника. Ференчакова складност покрета и техника ногу открива боксера изузетне вредности. Наш пљесак и урлик одушевљења Мандарас прекине, напросто, одсече покретом руке и ми неми и задивљени пратимо ритуал физичке снаге и вештине. У погоднијим ситуацијама задаје противнику снажне и одсудне ударце као боксер тројанскогрчког времена и надметања. Један снажан и неконтролисан удараџ полети и према Мандарашевој бради, али Мандарас одскочи и сачува пуноћу зубала, непомућену част а и реноме неоткривеног и талентованог боксача.

ЧЕТВРТО

Црна површина табле замењује део географске карте у размери један према педесет хиљада, а њена оштећена патина открива тајанствене изохипсе и дискретно назначене изотерме. Бели (тако га зовемо због брашњикаве косе, обрва и трепавица) прецизно уцртане линије крижа кредом у облику полумесеца, распоређује своје фиктивне војнике као Ханибал, затим, као Наполеон, онда као Александар Македонски, а онда, опет, као Александар Невски. *Зар не сматрате да вам је лево крило ослабљено тим маневром?* говори Мандарас као љубоморни пакосни генерал истог генералштаба. *Чини ми се да се не прилагођавате добро конфигурацији терена.* Бели међутим остаје хладнокрван и незаинтересован према тим упадицама, а ми се осетисмо поносни и сигурни што би нас у једном будућем рату водио наш друг и способан ратник.

ПЕТО

Лена у себи сажимаше наше прве потајне немире као жижа колективног срца. Њене снене модре очи и сламнато светла коса, њен ход зреле жене и гугутав глас насељава и тамне кутке наше свести, и зато се ми, мушкарчићи, готово накострушисмо кад она пође на подијум, прибисмо јаче један уз другог као угрожено племе, отврдла маса, брана, храм преко чијег прага не може и не сме да пређе ни Мандарашева, помало застрашујућа, помало необуздана, воља. Сви смо заљубљени у Лену. *Лепа девојчице,* рече Мандарас, *твоја лепота ће се прочути надалеко.* Тако јавна и безобразна интимност нас понижава и мумламо од увређености. Неко из публике му и звижди као лошем фудбалском судији. Само остале девојчице злураде пљешћу и бодре Мандараса. *Одсада па до смрти ћеш бити Missis Miss.*

ЈА

Ви, рече Мандарас. *Дођите на подијум.* То претерано службено етикетирање ме збуни, али ми и ласка мом неизживљеном пубертетском односу млађег према старијем. *Не желим да ме хипнотишете, господине Мандараше,* кажем одлучно згрушавајући вољу и свест у снагу ораха, шампионске песнице, етеричност тврдоглаве дечије идеологије. *Ја то и не покушавам, јер знам да сам немоћан спрам ваше царске воље доброг антимедијума,* говори Мандарас и напросто прикуцава своје магнетичне погледе у моје чело, косу и очи. *Али ћете постати хроничар поступака, живота и душа ових људи.*

ПРВО /I I/

Марцика Наранџић од штркљастог и стидљивог дечака израсте и трансформише се у озбиљног, безлично рационалног, адвоката, по функцији, окружног судију. Његов танан и хладно објективан суд улива поштовање и правдољубље обема странама, и оптуженој и тужилачкој, и по току процеса обе стране осећају његову наклоност, непобитност сопствених аргумената, али и могући, тада не толико неугодан, пораз. Марцика се из процеса у процес усавршава, уобличава као глинена статуа богиње правде, и важи за једног од најбољих адвоката и судија у нашем граду. Ја га стицајем животних околности, његових студија, амбиције и презапослености и моје болешљивости и повучености, губим из вида и на дуже време, али пратим његов рад и успон преко

локалних новина или заједничких познаника. Извесна недефинисана осећајност и одсутност га спречавају да се пење хитрије коцкама успеха. О његовој повременој и необјашњивој одсутности круже или пакосне малограђанске измишљотине и спрдалице или неуверљиве и преувеличане легенде. Право стање Марцикиног случаја се може бар делимично одгонетнути на самим суђењима. Процесе сигурно води иако му глас трепераво изговара и најблаже пресуде, увек млечно блед по челу и рубовима усана, очију риоље неизражајних, које само пред тренутке одсутности луче груменчиће упаљеног фосфора. Портир тада објасни присутнима да је време паузе или крај суђења, да се одморе или разилазе затвору и кућама, јер други судија има свој *тренутак рекрекације.* Марцика Наранџић тада заузме став већ прокушаног диригента сериозне филхармоније, почека неко време да се утиша жагор у новоствореној концертној сали, и отпоче своје дириговање. По покретима се наслућивало да диригује симфонију неког анонимног композитора и да се напиње да савршено репродукује њено испреплетено и неуобичајено контрапунктирање. Године припремања и усавршавања тог музичког дела ће сигурно одједанпут, као завитлано светло у очи сужња самице, избацити на површину анонимног композитора као изузетну вредност, за трен изроњен величанствен град цивилизације коју су море и векови љубоморно чували.

ДРУГО /I I/

Госпођица Дафна је пријатељима и љубавницима интересантна спочетка својом вилињом занесеношћу док лепрша између столица и ормара, завесе и пећи као заробљена пчела-матица у јавној кући мушких пчела. Пријатељи и љубавници се госте и забављају, пију и једу, коментаришу и, на енглески начин, подригују. Театарски пљешћу и урлају б и с. Шепуре се у њеном стану као генерали у освојеној земљи. Затим повезују њену пчелињу игру са шизоидисањем касног пубертета уседелице, просипају вино по паркету и тепиху као срамотне флеке, лупају чаше које прште праском дечијих бомбица, деру се да прекине то глумљено глупирање, да иде код неурофизиопсихопсихијатра или да се вози у материну. Дрмају је страствено садистички и Дафна наново преклапа и отвара очи и открива нове димензије, односе, боје и знаке који су јој до малопре представљали само сахарински беле површине и мрље.

ТРЕЋЕ /I I/

Почиње нова рунда, рече бућмасти посланик из задње клупе и загризе свој полућрвав, археолошки слојевит, сендвич. Никада нисам успео да проникнем у разлог нетрпељивости бућмастог, за мене безименог, посланика градске скупштине и посланика Ферчике Ференчака који једино са њим води оштре, маратонске и готово сизифовске реплике. Да ли је томе узрок вољена, иста, жена, родбинска или пословна нетрпељивост, атавистичка физиолошка одбојност или, наизглед, безазлена, изгубљена шаховска партија? Ферчика негује отворен гард, нападачки, лицем према лицу противника, закриљује само део горњег стомака и део лица. Брзина руку у измени удараца и балетска техника ногу га штити од противникових контраудараца. Меч са *Брадоком,* који је предвидео и наговестио још Мандарас, доиста, доби необичан епилог. Вечито се наставља и превазилази све мечеве професионалног бокса. По скакутању, ударању и Ференчаковом ознојеном лицу и каснијој, потпуној, исцрпљености, примећујемо да су борци срчани, вешти, неуништиви. Понекад један од њих дође у нок-даун. Блага несвестица и исцрпљеност обара руке уз тело, глава пада на ребра, уши, усне и нос се млохаво издужују и клате слични трулавим поцепаним једрима. Али то никада не трајаше дуже од дозвољеног одмора и распона од десет секунди. И баш би онда грогирани боксер надошлом енергијом навалио на противника да надокнади изгубљене поене, да га сможди, сравни са даскама ринга. Градска скупштина се одједном претвори у спектакуларну халу спортова. Љубитељи бокса остају и брзо, у великим залогајима, једу своје брижљивопородично спремљене сендвиче, а остали излазе у ресторан да једу и да се одморе. *Аха, сад је добио по лабрњи и Ферчика,* коментарише бућмасти посланик из задње клупе и мирно гризе свој полућрвав сендвич. Мечеви нису дуги али беху задивљујуће жестоки. Мада нисам одредио физиономију и лик Брадока, ипак схватих да је тај невидљиви боксер сам ђаво који чиграсто скакуће око Ференчака и тражи његову и најмању грешку па да га добро и снажно удари и заврши већ једном овај меч без краја и сврхе. Но то још више жели Ференчак. Ја сам му се дивио и плашио га се. Посматрам његове рељефне мишиће који се назиру и иза капута и опипавам своје слабашне, пилеће. На улици бих га најрадије заобишао да нисмо стари школски другови. Али од свега ме највише плаши његова препороћивана воља која је, као хладно дрво смрти, својом сенком прекривала моју пресушивану енергију и одлучност, те сам у Ференчаку, као у негативу огледала, упознао оно што никада, на жалост, нећу постати.

ЧЕТВРТО /I I/

О Белом сазнајем и интимне детаље од његове супруге. Рахитично кривонога но довољно хитра да је препознам по старомодном великом шеширу који достојанствено плови кроз пијачни и градски метеж, и скрива готово сасвим власницу, ја га једва сустижем и налазим као шепртљави, пијани морнар свој брод. *Не питајте,* говорила би ми, *опет његове реуме и трауме.* Бели доиста има јака реуматична запаљења и нападе, а смисао речи т р а у м е знамо само нас двоје. Одводи ме у предаваону у којој Бели држи (по ко зна који пут) предавања увек новијим курсистима. Седамо у задњи ред и она ме плашљиво и политички нестручно запиткује: *Да ли се смемо надати да ускоро неће бити светског рата?* Посматрам Белог док се шета поред катедре и разлаже методски своје предавање на целине које завршава рефреном *да је наша хуманитарна организација способна да се ухвати у коштац са многим данашњим проблемима ни пољу хуманитета и медицине и хигијене,* или, *да је циљ наше хуманитарне организације да се разграна и постане калорија свести, ако не баш сваког човека а оно барем сваког другог трећег.* Бели је прилично несигуран предавач, али крајње поступан чиме је његова жена сасвим опчарана. После предавања оставља могућност курсистима да оду или остану и присуствују његовом к о р а к у у с т р а н у. Одавно употребљава и израз к о р а к у д и г р е с и ј у. Из актенташне вади кутију са разнобојним кредама. За моменат се укочи сличан сфинги. Иза тренутка камене контемплативности хитрим покретима нацрта једно бојиште од протеклих ратова. Стручно поче објашњавати узроке победе, а затим узроке и факторе пораза на том бојишту. Кад одабере битку и личност коју добро познајемо и ми и историја, изненађених курсиста остаје више. Али он се једнако упушта и у анализе мање познатих битака и војсковођа и уноси сувише темперамента и емотивности у своја тумачења те често сумњамо да су те личности уопште постојале. Образлаже често ратове које су водили известан Арабљанин, Муетин ел Нилос, и жена војсковођа јужноамеричког континента, лепа и рано преминула, Аризис Ф Ф. Лепу Аризис је удавила огромна водена змија кад је прелазила Амазон после једне успешно добијене битке, са својом малобројном али добро извежбаном војском жена, говорио је Бели, а несретни Муетин ел Нилос је трагично скончао такође после победе над једним моћним горштачким племеном које је породило и однеговало црнопуту лепотицу познату надалеко, ону коју је Муетин изсањао у бесаним ноћима, а онда је, доиста, на јави, угледао међу заробљеницама како пркосно, са осмехом, полако увлачи оштрицу

ножа испод гроздасто набрекле дојке. Након њене смрти се сасушио и Муетин као човек који је прстима додирнуо и остварио оно што беше доступно само у сну. Његови одани ратници су их сахранили дубоко у пустињу без камена и вегетације да никакви знаци никада не одају место њихове гробнице. Бели у своје повести не уноси сентимента али су многи слушаоци сузили и дискретно отирали сузе. Бели међутим постаје све темпераментнији, дивљији, живљи, кад говори о структурама битака. Онако разбарушен и рашчупан и личи на диригента и знанца многих ратова и ратника те онемели посетиоци помишљају да слушају војсковођу над војсковођама. До мене тада допире забринут глас мале згурене жене: *Да ли се смемо надати да ускоро неће бити светског рата?*

ПЕТО /I I/

Лену сусрећем и виђам веома ретко. А и оно мало времена у сусретима ми се тужи. *Ах, како сам бескрајно уморна, драги мој,* каже ми. *Силни фестивали и натјецања ме дотукоше. Не могу да схватим мушкарце који још и данас лудачки желе да виде моје тело.* Тешим Лену и сам се помало ишчуђавам одакле том (сад већ) доста млохавом и обимном телу толико магнетике и еротике да опчињава мушкарце. *Ех, некада,* каже Лена. *Ех, некада Лено,* потврђујем и присетим се вижљасте девојчице у коју смо сви били заљубљени и једногласно је изабрали за Мис школе, а њени родитељи за Мис фамилије, укућани за Мис кућног савета, а касније, сугрђани за Missis Miss града, читаоци једног листа за Мис златног прстена, а грађани једног боемског иностраног града за Мис смоквиног листа итд. Приватно а готово и службено Лену знају под именом Missis Miss, па се, богме, на то име и она одазивала. Не беше довољно на улици да изговорим име Лена, већ је морам ухватити рукама и задрмати да би реаговала. *Ах, драги мој, ти си задњи човек на свету који ме зове тим именом.* У то се и уверавам данас на натјецању за лепотицу које организују фабрика сапуна, локални лист и друштво за туристичке атракције. *Miss Mis-от те зову, хоћемо те голу,* скандирају младићи и зрелији мушкарци и натежу заштитничко уже и ред униформисаних људи. *Miss Miss-от те зову, хоћемо те голу.* Лена лабуђе шета по подијуму и пубертетски се снебива као на свом првом јавном наступу. До мене стоји исушена прилика човека, вероватно пензионер и астматичар, и журно брише марамицом наочаре и нос. Млади свештеник црвенкасте брадице гута пљувачку у малим слаповима. Група младића у шареним кошуљама мумла као млади бизони пред

пашу. Човек у измашћеном шеширу и закрпљеном оделу, алкохоличарски црвеног лица, тобоже мокри иза дрвета, но кад се мало боље изокренем, приметим, да онанише. Талас масе ме баца настрану и повредим чланак те излазим из гужве. Један патер фамилијас љуљушка дечија колица са близанцима, а треће, постарије, дете држи у наручју; доброћудно се чуди еротизираној маси, из очију му се разазнаје како не може да схвати да остали мушкарци траже тајну и мистерију тамо где је више за њега нема. То беше Ленин муж.

JA /I I/

Мандарас је удвојио мој живот, моју личност. Преко дана сам службеник предузећа за експорт-импорт конфекције, а ноћу водим дневник о понашању и променама у животима људи које ми је завештао. На тај мукотрпан и бескрајан посао (чије последице засада нисам у стању да сагледам) ме не нагони само магнетично, преклињајуће завештање, већ и мисао да ћу своје изабранике надживети, а Мандараса пронаћи и жестоко му се осветити.

Петко Пурчар Војнић

ЛУДИ МЕСЕЦ

1

Целу ноћ
пређеш месец са лица, не спереш ли га, кукy,

лицем сам месец,
воду из бунара дижем,

ништа, ни тама, помоћи ми неће.

2

Где је грешка, склони се и клекни, месец,
и у шнирању ципела
је чвор, изостављено место, помршено

ткање, тачка, са којом се завршава
догађај и случај, судбинска нетачност,
као у дозирању морфијума и туге
а ствари савести, поштења, тајне, лепоте
приморавају те да клекнеш —
зашто си, месече,
мало спавао?

Зашто се кријеш
у себе?

Да ли си крив?

Склони се и клекни
и помери прстом у чвору, на који
рентгеновом светлошћу лица светлиш,
једначину лица реши, наслини,

скочио је
пас преко плота,
деца на кључ звизнуше

и померила се у твојем зраку.

3

А он пере месец са лица,
неће га сprати.

Отире месец отирачем,
неће га отрети.

Покрије месец рукама,
просијава му кроз прсте.

4

Има негде кутић, где се скрива,
у игли дише,
удахне, побеже им,

нагне се над бунар,
вода у бунару се диже,

претрчи за дрво
а дрво баци сенку

и погледа се у огледало,
хотећи то светло угасити,
покрити га, премазати га гаром,
угасити лице као фењер и спавати.

5

Где је грешка, склопи очи, месец,
и кад загризеш у окрајак
и у томе има ускости, кад тај окрајак дижеш
увек више, изнад прозора, изнад кипа и крова,
изнад лепоте, изнад љубави,

нећете ме одвојити од овог окрајка, његов укус
са језика ми нећете узети, пун сам њега,
пун до гуше, само то везати,

зашто си, месече,
мало спавао?

Зашто се кријеш
у себе?

Да ли си крив?

Пада а из мехура ваздуха испод кишобрана
тамним су гласовима зовнули.

Сунце сија а у тами испод сунцокрета
на лице пасти нису га видели.

Ко на њега у тој тами стави ногу
пашће доле, чак на дно;

у цвету ако у јабуци
три зрна равнотеже
о зид ударају.

6

Кад месец плаче у тузи,
отапа и криви се
чисти кристал устију

а врбова свирала
у памети очвршћава, шупља, стварна,
у рукаву скривена,

без даха је и тако слаба, тако празна
и тако је далеко у врбовој свирали
као у дрвеној цркви,

зовнеш, одјек чекаш,
неће се вратити,

у свирали врбовој над бунар се нагињеш,
месец са лица пређеш, спрати га нећеш.

МАЧКА СА ДВЕ ГЛАВЕ

1

Тврда је нада, говори мачка,

камен је у теби,
кад паднеш, подићиће те због њега.

2

Брзо се одлучиш,
говори мачка са две главе,

трећом ногом
прекорачиш црту,
само ти то неће признати и вратиће те назад,

3

а нога ти смета, не знаш шта ћеш с њом,
спотичеш се њом
о месечев лук, другу ногу,
о неверу, о склопљене очи,
шанташ, мрзнеш, сакриваш је
и не излазиш напоље,

4

пустиња, говори,
почиње са песком у дужици,
са сољу на трепавицама,

5

около
ту и тамо зуб
из чешља, влас,
обрва,
коштица у љуски.

6

И поново се одлучиш, трећом ногом
изаћеш из круга,
само то ти неће признати и вратиће те натраг,

7

даће ти преко круга кашику и тањир,
добациће јабуку, чашу са водом,
не помере круг, зову преко њега, шапућу,
остани овде, остани овде,

склопи очи и пробудићеш се,
жедан.

8

Нешто ће се догодити, нешто ће се изменити,
говори мачка са две главе,
тамо, где те боли глава, на спавању,
никнуће ружа или кљешта, дугме за звоно,
из палца шести прст,

9

склопљен си, по комадима си
а ти су један поред другог,

прилежу и удаљују се, у грозници их нећеш свладати,
удариш по столу, просуће се
на песницу и колено, на главу, на удове,
на чворугу иза увета, на треће уво иза ње,

испод њих лежи камен
паднеш ли, черече те због њега.

10

Да није те друге главе, скочила би мачка
преко пламеног круга и прошла кроз уво игле,

али та се јави и она се сећа
како је то било.

11

Сећа се оба краја одједном и никад
неће себи у очи погледати:

или ја,
или ти.

Само дуне у њу.

ЦРНИ БЕЛИ

1

Црни свет, светли
траг у води
а у трагу комад стакла.

2

Сагнеш се
и ријеш под небом, округлим
као кружење руку на волану.

3

Устанеш, закачиш се ногавицом
о сенку, која те заустави, понови
померање за померањем
и држи корак

4

Ко од нас је црн,
ко бели

ко слаб,
ко јак,

ко рије под небом, округлим
као кружење руку на волану.

ВЛАС

1

Моје лице, твоја ручица
ја у њој и изнутра је покрећем, гле,

покренеш палац и мали прст, насмешиш се,
страх, чуђење, срећа, удариш песницом у лице
што није могло гримасу савладати.

2

Изменило се осмехом.

3

Померило се за њим, није истрајало.

4

Извучеш ручицу из лица а она
помери се, падне у уста,
као рукав заврнута.

Ухвати једну влас, превући је преко лица. Крунiће
за њим пруга покожице, танка као црта
иглом.

СЕЋАЊЕ

1

Свако јутро био једино огољен прозор,
пас који трчи напред и била
огромна прилика као над базеном
целим телом одлучити се.

Корачало сунце.
Корачати целим стопалом.

Склопити очи, ићи напамет,
бирати за сваки другу ногу,
увек другу, другу за степеницу, другу
за невидљиви цвет,

обилазити лончић и преко постављену столицу,
окуку, камен, трн,
стати и знати, где сам.

Бити увек под сунцем.
Корачати целим стопалом.

Лећи, тражити окрајак
и клечати целе сате
над водом, која лаже, дижући
црно дно и утрнуле рибе.

2

Даћу ти пет јабука на сто, удицу
и ти ћеш ми казати: тада.
Нацртаћу дечка, како се учи
сложеним покретима стављања обојака,
и ти ћеш ми казати: тада.

Само тада.
Бити опет под сунцем.
Осећати целим стопалом.

Средишњи став имаће увек млински
точак неба, на које противсмерно
се везује сунце, месец, земља,
казаљке сата, померене за пет минута
а доле два
зупчаника.

Између њих ставиш палац.

Одмах полети глас и под кишобраном
носи те мајка, умирује а на устима
влас са трепавице
трзала се као истргнута паукова ножица.

3

Тада је било пет одабраних кукурузних зрна.
Беше месец као китица.
Био је пас.

Беше тихо нетакнуто дрво, орах,
носим га у памети, у којој данас
разгрњем дугом шипком сећања.

Бити увек сам.
Бити увек под сунцем.

Тамо стајаше зелен кукуруз на птичјој нози,
ухватио се и пио најбоље сокове, које
капљу из бока, тврдну у повезу,
кристализују се у зрнца.

Бити увек тамо

Бити увек под сунцем и ломити га у зглобовима,
крунити прстима, десни откривати
корачати целим стопалом.

Пришао петао. Открио
све и за сваког.

Јан Ондруш

Са словачког превео
Михаило Харпањ

ФИЛОЗОФИРАТИ ЗНАЧИ НАВИКАВАТИ СЕ НА СМРТ

Мета нашег животног пута је смрт, она је неизбежни циљ који пред собом видимо: ако се ње плашимо, како можемо направити иједан корак напред без дрхтавице? За обичан свет лек је да на њу не мисли. Од које ли му животињске тупости може пак потицати тако груба заслепљеност? Ваља му одостраг магарца зауздати.

Qui capite ipse suo instituit vestigia retro.[1]

Није ни чудо ако се тако често хвата у клопку. Људи се уплаше кад им се смрт само спомене, а већина се крсти притом, као кад се нечастиви спомене. А како је о њој реч у завештањима, не очекујте да ће се тог посла латити догод им лекар не изрекне коначну пресуду; а сам Бог зна како ће их тада, између бола и страха, паметно замесити.

Зато што им је тај слог сувише грубо звучао, и што им је та реч изгледала злосрећна, Римљани су научили да је ублажавају или да је описно казују. Уместо да рекну: он је умро, рекли би престао је да живи, живео је. Само нека је живот, макар и прошао, они се умирују. Од њих смо ми узајмили наше *покојни* тај и тај.

Да ли је, можда, како се оно каже: одложено плаћање опроштен дуг. Родио сам се између једанаест и дванаест часова у подне, последњег дана месеца фебруара, хиљаду петсто тридесет и треће, као што сада рачунамо, почињући годину са јануаром.[2] Има тачно петнаест дана како сам прекорачио тридесет и девет година; требало би да живим најмање још толико; да ме за све то време притискује помисао на тако удаљену ствар, била би лудост. Но ето, и млади и стари напуштају живот са истим ставом: нико из овога не излази друкчије него као да је тек у њега крочио. Уз то, нема тог човека, ма колико да је оронуо, који не би сматрао, догод није дошао у Метузалемове године, да још има два

---

[1] „Он који је наумио да иде натрашке", Лукреције, IV, 472.

[2] Тек је 1567. установљено, према одлуци краља Шарла IX од 1563, да почетак године буде 1. јануар а не Усркс.

десет година живота пред собом. Ех, јадни безумни створе, ко ти је одредио трајање живота? Ти се ослањаш на оно што причају лекари. Боље погледај искуство и стварност. Према ономе како ствари обично теку, већ одавно имаш изузетно много среће што си жив. Прешао си уобичајене границе живота. А уверићеш се да је стварно тако кад будеш погледао колико је више твојих познаника који су умрли, а били су млађи од тебе сада, него оних који су доспели у твоје године; поброј људе који су се прославили, а ја ћу се кладити да ће бити у већем броју они који су умрли *пре* него *после* тридесет и пете године. Сасвим је умесно и богоугодно узети за пример сам људски век Исуса Христа: завршио је живот са тридесет и три године. Највећи човек, који је био само човек, Александар Македонски умро је исто тако у тим годинама.

Шта мари, рећи ћете ми, како ће бити, само ако се због тога не мучимо? И ја тако мислим, и било на који начин да се човек заштити од удараца, па макар и под телећом кожом, ја се не бих ниједног либио. Јер је мени довољно да време проводим угодно; а ја себи идем наруку колико год могу, макар то иначе не било славно и примерно како бисте ви хтели,

praetulerim delirus, inérsque videri,
Dum nea delectent mala me, vel denique fallant,
Quam sapere et ringi.[3]

Но лудост је мислити да се то на овај начин постиже. Људи иду тамо-амо, трчкају, играју, а о смрти ни речи. Све је то лепо. Али кад она наиђе изненада, било њима, било њиховим женама, њиховој деци или пријатељима, и нађе их неспремне, какве муке, какви крици, какав јед, и какво их очајање притисне? Јесте ли икад видели неког тако погруженог, тако измењеног, тако збуњеног? За то се треба припремити благовремено: а она животињска безбрижност, кад би могла да се смести у главу разумна човека, што сматрам да је сасвим немогуће, сувише нам скупо продаје своју робу. Кад би то био непријатељ коме се може умаћи, саветовао бих да се човек наоружа кукавичлуком. Али пошто то није могуће, јер ће вас стићи и овако и онако, били ви страшљиви бегунац, били ви јунак,

---

[3] „Још бих више волео да изгледам луд или будала, ако ми се моје мане свиђају или ако их не примећујемо, него да будем мудар и да пуцам од једа." Хорације, *Посланице*, II, 2, 126.

Nempe et fugacem persequitur virum,
Nec parcit imbellis juventae
Poplitibus, timidoque tergo.[4]

а пошто вас никакав оклоп не може заштитити,

Ille licet ferro cautus se condat aere,
Mors tamen inclusum protrahet inde caput,[5]

научимо се да будемо чврсти и да га савлађујемо. А као прво, да бисмо му одузели највећу предност над нама, поступимо обратно од оног што већина чини. Одузмимо му необичност, општимо са њим, навикавајмо се на њега, и најчешће од свега мислимо на смрт. У сваком тренутку приказујмо је нашој машти, и то у свим њеним видовима. Кад се коњ спотакне, кад падне цреп, при најмањем убоду на чиоду, помишљајмо одмах: „А шта би било да је то смрт?" и на тај начин очврснимо и ојачајмо. Док се забављамо и веселимо, треба стално да понављамо овај припев који нас подсећа на оно што нас чека; и да никад не допустимо да нас задовољство занесе дотле да нам с времена на време не прође кроз главу на колико смо начина у том нашем уживању изложени смрти, и на колико нам начина она прети. Тако су чинили Египћани, који су усред гозби, и при најпријатнијем јелу, тражили да им се донесе костур неког мртваца, да би званицама послужио као опомена.

Omnem crede diem tibi diluxisse supremum.
Grata superveniet, quae non sperabitur hors.[6]

Где нас смрт чека, не знамо; очекујмо је стога свугде. Унапред мислити о смрти значи унапред мислити о слободи. Онај ко је научио да мисли о смрти тај се одучио од робовања. То што знамо да ћемо умрети ослобађа нас сваке потчињености и принуде. Ништа у животу не представља зло за онога ко је схватио да бити лишен живота не представља зло. Павле Емилије је одговорио ономе кога му је несрећни македонски краљ, његов заробљеник[7], послао с молбом да га не води у поворци приликом свечаног уласка у Рим: „Нека молбу упути самом себи."

---

[4] „Доиста, гони вична ратника који бежи и не штеди дрхтава леђа неискусна борца." Хорације, *Оде*, III, 3, 14.

[5] „Узалуд се опрезно скрива испод гвожђа и меди; смрт ће ипак отуд извући ту заклоњену главу." Проперције, IV, 18, 25.

[6] „Реци себи да је сваки дан, који за тебе засија, твој последњи дан; пријатан ће ти бити сваки час коме се више ниси надао." Хорације, *Посланице*, I, 4, 23.

[7] Персеј, после пораза код Пидне (168. пре н.е.)

Додуше, у свему, па и овде, ако природа не пружи руку, тешко да ће се вештином и ревношћу много постићи. Ја сам по природи не меланхоличан, већ сањар. Одувек сам се највише бавио мислима о смрти, чак и у најраскалашније доба свога живота,

Jucundum cum aetas florida ver ageret,[8]

у друштву жена и усред забаве, кад би неко можда претпоставио да сам обузет премишљањем како да савладам љубомору, или да сам у неизвесности због неког ишчекивања, а ја сам, међутим, мислио на некога кога је претходних дана ухватила грозница и смрт затекла баш кад се враћао са сличне забаве и главе пуне доконости, љубави, пријатног живота, као ја, и помишљао сам да се и мени то може догодити:

Jam fuerit, nec post unquam revocare licebit.[9]

Нисам се мрштио на ту мисао више него на неку другу. Немогуће је у почетку да нас такве мисли не вређају као убоди. Али кад се човек њима бави, кад их понавља, на крају их, без икакве сумње, припитоми. Иначе, што се мене тиче, био бих у сталном страху и лудилу, јер никада нико није толико мало важности придавао своме трајању. Нити ми здравље, које ми је досад било врло снажно са ретким прекидима, продужава наду, нити ми је болести скраћују. У сваком трену чини ми се да сам срећно прошао. И стално понављам себи исти припев: „Све што може да се уради сутра, може да се уради и данас." Уистину, случајности и опасности нас веома мало или никако не приближују нашем крају; а ако помислимо колико је милиона других опасности које нам висе над главом поред оне несреће која нам наизглед највише прети, сматраћемо, били здрави или грозничави, у рату или у миру, да нам је она свуда подједнако близу. „Nemo altero fragilior est: nemo in crastinum sui certoir."[10]

Да бих довршио оно што имам да урадим пре смрти, сваки рок ми изгледа сувише кратак, макар и за један час. Неко је пре неки дан, превртући моје листиће, наишао на белешку о једној ствари за коју сам желео да буде урађена после моје смрти. Рекох томе, као што је стварно и би-

---

[8] „Када сам у цветној младости доживљавао пријатно пролеће". Катул, LXVIII, 16.

[9] „Ово више бити неће нити се икад вратити може." Лукреције, III, 915.

[10] „Нико није мање осетљив од суседа, нико није сигурнији од њега у сутрашњицу." Сенека, *Писма*, XCI.

ло, да сам се налазио на једну миљу од своје куће, здрав и чио, али сам ипак похитао да ствар забележим на томе месту, јер нисам био сигуран да ћу стићи до куће. Пошто сам стално заокупљен мислима које носим у себи, ја сам свагда припремљен на оно што ме може снаћи, а уколико смрт изненада наиђе, ничем новом ме научити не може.

Морамо увек бити у чизмама и спремни за полазак, колико до нас стоји, а нарочито се морамо чувати да у том часу ни на шта другу не мислимо осим на себе:

Quid brevi fortes jaculamur aevo
Multa?[11]

Јер ћемо тада имати довољно посла већ само око тога. Један се тужи, не толико што мора умрети него што му се смрт испречила на путу до славне победе; други што мора да се сели пре него што је стигао да удоми кћер или своју децу да подигне; неко жали што губи друштво своје жене, други друштво свога сина, које сматра главном пријатности свога живота.

Ја сам засад у таквом стању, Богу хвала, да могу да се селим кад је њему драго, не жалећи ни за чим, осим за животом, ако ми његов губитак буде тешко пао. Ослобађам се свих веза; са свима сам се већ напола опростио, осим са самим собом. Никад се неко није припремао искреније и потпуније да напусти овај свет и нико се није од њега свестраније растајао као што ја намеравам да учиним.

Miser ô miser, aiunt, omnia ademit
Una dies infesta mihi tot praemia vitae.[12]

А градитељ каже:

Manent opera interrupta, minaeque
Murorum ingentes.[13]

Не треба никакав дуготрајан посао смишљати или бар не са страсном жељом да му сагледамо крај. Ми смо рођени да деламо:

Cum moriar, medium solvar et inter opus.[14]

---

[11] „Зашто у тако кратком животу правити неуморно тако бројне планове?" Хорације, *Оде*, II, 16, 17.

[12] „Јадан ли сам, јадан! кажу, један једини кобни дан одузео ми је сва животна добра." Лукреције, III, 898.

[13] „Прекинути радови стоје напуштени као и високе претеће зидине." Вергилије, *Енеида*, IV, 88.

[14] „Кад будем умирао, да ми је да одем усред свакидашњег рада." Овидије, *Љубавне песме*, II, 10, 36.

Држим да треба радити и животне дужности обављати што дуже можемо, и желим да ме смрт затекне како купус садим, али равнодушног према њој, а још више према мојој недорађеној башти. Видео сам једног човека који се на самрти без престанка вајкао што му судбина прекида ток повести коју је имао у рукама, о нашем петнаестом или шеснаестом краљу.

Illud in his rebus non addunt, nec tibi earum
Jam desiderium rerum super insidet una.[15]

Треба се ослободити ових ниских и штетних склоности. Као што су наша гробља постављена уз цркве, и на најпрометнијим местима у граду, да би се, како каже Ликург, прост народ, жене и деца навикли да се не уплаше кад виде мртваца, и да би нас тај стални призор костију, гробова и погреба опоминьао на нашу судбину:

Quin etiam exhilarare viris convivia caede
Mos olim, et miscere epulis spectacula dira
Certantum ferro, saepe et super ipsa cadentum
Pocula respersis non parco sanguine mensis;[16]

и као што су Египћани, после својих гозби приказивали присутнима велику слику смрти док би им један човек довикивао: „Пиј и весели се, јер кад будеш мртав овакав ћеш изгледати"; тако сам се и ја навикао да стално држим смрт не само у памети него и на језику; и ни о чему се тако радо не распитујем као о смрти разних људи: шта су изговорили, какво су лице, какво држање тада имали; нити има места у историјским повестима која ми пажњу више привлаче.

Уочава се и на примерима којима књигу надевам да ми је тај предмет посебно драг. Кад бих био књигописац, сакупио бих збирку са тумачењима разних смрти. Онај ко би учио људе да умиру, научио би их како да живе.

Дикеарх је сачинио књигу са таквим насловом, али у другом, мање корисном циљу.[17]

Неки ће ми рећи да стварност толико превазилази машту, да је и највећи труд узалудан, кад се до тога дође. Пустите их нека причају: претходно размишљање даје без

---

[15] „А при том не додају да у теби не остаје жаљење за тим стварима." Лукреције, III, 900.

[16] „Штавише, некада је био обичај да се на пировима разгаљују убиствима, да у гозбе уплићу сурове призоре борбе гладијатора, који би често падали преко самих пехара и плавили столове потоком крви." Силије Италик, XI, 51.

[17] Филозоф перипатетик, желео је да утврди да ли већи број људи гине у ратовима или умире на други начин.

икакве сумње велику предност. А затим, зар ништа не значи стићи бар дотле без немира и дрхтања? Штавише, сама природа нам пружа руку и улива храброст. Ако је смрт брза и насилна, немамо времена да од ње страхујемо; ако није таква, примећујем да што дубље улазим у болест, то природније почињем да осећам известан презир према животу. Налазим да ми је много теже да прихватим ову одлуку која се односи на смрт кад сам здрав него кад сам у грозници. Уколико ми није више тако много стало до пријатности живота, стога што постајем неспособан да их користим и у њима уживам, утолико сам мање преплашен гледајући у смрт. Због тога се надам да што се више будем удаљавао од живота а примицао смрти, то ћу се лакше помирити са њиховом разменом. Исто тако сам искусио у више махова оно што каже Цезар, да нам ствари изгледају веће издалека него изблиза, и уочио сам да су ми болести биле много мрскије док сам био здрав него кад су оне наишле; садашња моја чилост, задовољство и крепкост чине да ми оно стање изгледа толико несразмерно према овоме да ми машта те невоље удвостручује, па их сматрам тегобнијим сада него кад ми се свале на плећа. Надам се да ће ми се то исто догодити у односу на смрт.

Погледајмо по оним редовним променама и опадању којима смо подложни како нам природа прикрива укус наше немоћи и срозавања. Шта једном старцу остаје од снаге његове младости, и од његова протекла живота?

Heu senibus vitae portio quanta manet.[18]

Неком изнуреном војнику из његове телесне страже, који му је пришао на улици да затражи отпуст како би у смрт отишао, Цезар одговори у шали, гледајући га онако изнемоглог: „Зар мислиш да си жив?" Кад бисмо у такво стање пали одједном, чини ми се да не бисмо могли поднети толику промену. Али, како нас природа води својом руком, благом и готово неосетном низбрдицом, мало-помало, корак по корак, она нас откотура у тај бедни положај и на њега нас навикне, тако да не осетимо никакав потрес кад младост умре у нама, што је у суштини, одиста, смрт много мучнија него потпуна смрт усахнула живота, и него што је смрт у стварности, утолико пре што скок из бедног постојања у непостојање није тако тежак као што је онај из пријатног и бујног живљења у живљење тегобно и болно.

Тело погурено и пресамићено има мање снаге да подноси терет; тако и наша душа: треба је усправити и подићи да

---

[18] „Авај! колики део живота остаје старцима"? Максимилијан, I, 16.

се одупре нападу оног непријатеља. Јер, као што је немогуће да нађе спокојство све док га се плаши; ако стекне сигурност, она се може хвалити, што готово превазилази људску снагу, да је немогуће да немир, бол, страх, па и најмање негодовање нађу места у њој,

Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida, neque Auster
Dux inquieti turbidus Adriae,
Nec fulminantis magna Jovis manus.[19]

Она је загосподарила својим страстима и својим пожудама, надвладала је сиромаштво, срам, оскудицу и све остале неправде судбине. Потрудимо се да постигнемо то преимућство, ко год може; то је права и неограничена слобода која нам пружа могућност да покажемо шипак сили и неправди и да не хајемо за тамнице и окове:

in manicis, et
Compedibus, saevo te sub custode tenebo.
Ipse Deus simul atque volam, me solvet: opinor,
Hoc sentit, moriar. Mors ultima linea rerum est.[20]

Наша религија нема чвршћег људског основа него што је презирање живота. Не само да нас на то наводи оно што нам разум каже, јер зашто бисмо страховали да изгубимо нешто за чим се жалити не може; а кад нам смрт већ прети на толико начина, зар није горе страховати од свих него отрпети један од њих?

Шта мари када ће наићи, пошто је неизбежна? Ономе ко му је рекао: „свих тридесет тирана осудили су те на смрт, — Сократ је одговорио: а природа њих."

Глупо је да нас мучи час преласка у једно стање где ћемо бити ослобођени свих мука!

Као што нам је наше рођење донело рађање свих ствари, тако ће нам и наша смрт донети смрт свих ствари. Према томе, подједнако је лудо кукати што нећемо бити живи кроз сто година, као и кукати што нисмо живели пре сто година. Смрт је почетак другог живота. Исто тако смо плакали, исто тако нас је стало мука да уђемо у овај живот, исто тако смо свукли свој ранији омотач улазећи у њега.

---

[19] „Ни поглед тиранина пун претње не може да уздрма његову чврстину, нити бесни Аустер који диже буру на Јадрану, нити моћна Јупитерова рука која баца громове." Хорације, *Оде*, III, 3, 3.

[20] „Окованих руку и ногу, поверићу те суровом тамничару. — Чим будем зажелео један бог ће ме лично избавити. А то значи, чини ми се: умрећу. Смрт је крајња граница свега." Хорације, *Посланице*, I, 16, 76.

Ништа не може бити мучно што само једном бива. Зар је разумно страховати тако дуго од нечег тако краткотрајног? Дуги живот и кратки живот смрт поистовећује. Јер дугачко и кратко се не односе на ствари којих више нема. Аристотел вели да постоје животиње на Хипанској реци, које живе само један дан. Она која умире у осам сати изјутра умире млада; она која умире у пет поподне умире као остарела. Коме од нас није смешно да се тај тренутак трајања узима у обзир у односу на срећу или несрећу? Најдуже и најкраће трајање нашег живота, ако га поредимо са вечношћу, или са трајањем планина, река, звезда, дрвећа или чак извесних животиња, исто је толико шаљиво.

Но природа нас на то присиљава. „Изиђите, каже она, из овог света као што сте ушли. Онај исти пут који сте прешли из смрти у живот, без патње и страха, пређите поново из живота у смрт. Ваша смрт је саставни део поретка у васиони; она је саставни део живота на свету,

inter se mortales mutua vivunt
Et quasi cursores vitae lampada tradunt.[21]

Зар да изменим вас ради овај лепи склоп ствари? Смрт је услов вашег постанка, то је део вас; ви бежите од самих себе. То ваше биће које уживате припада подједнако и животу и смрти. Онај тренутак у коме сте се родили води вас у смрт колико и у живот.

Prima, quae vitam didit, hora carpsit,[22]
Nascentes morimur, finisque ab origine pendet.[23]

Сваки дан који проживите, ви га од живота крадете; ви на рачун живота живите. Стални посао вашег живота јесте да градите смрт. Ви сте у смрти док сте у животу. Јер постојите после смрти кад више нисте у животу.

Или ако више волите, ви сте мртви после живота, али док живите ви умирете, а смрт много грубље погађа самртника него мртваца, и оштрије, битније.

Ако сте искористили живот, ви сте га сити, одлазите задовољни,

Cur non ut plenus vitae conviva recedis?[24]

---

[21] „Смртници се смањују; и као тркачи, један другом живота бакљу предају." Лукреције, II, 76.

[22] „Наш први час, онај који нам је дао живот, тај га је и начео." Сенека, *Бесни Херкул*, III, 874.

[23] „Умиремо чим се родимо, а крај нашег живота зависи од његовог почетка." Манилије, *Астрономика*, IV, 16.

[24] „Зашто се не би повукао из живота као сити гост?" Лукреције, III, 938.

Ако нисте умели да га искористите, ако вам је био јалов, шта мари што сте га изгубили, шта бисте са њим?

Cur amplius addere quaeris
Rursum quod pereat male, et ingratum occidat omne?[25]

Живот по себи није ни добро ни зло: у њему добро и зло заузимају место које им ви одредите.

Ако сте један дан проживели, ви сте све видели. Један дан је као сви дани. Нема друге светлости, нити друге таме. Ово сунце, овај месец, ове звезде, овај распоред, то је онај исти који су ваши преци уживали и којим ће се ваши потомци занимати:

Non alium videre patres: aliumve nepotes
Aspicient.[26]

И, на концу, редослед и разноликост свих чинова моје комедије, све се одвија за годину дана. Ако сте уочили ритам моја четири годишња доба, она обухватају детињство, младићко доба, зрелост и старост света. Тај свет је одиграо своју улогу. Никакву другу вештину не зна осим да почне изнова . . .”

Мишел де Монтењ

(Превела с француског *Мила Борђевић*)

---

[25] „Зашто желиш да додаш свом животу још дана које ћеш исто тако пустити да бедно пропадну, и који ће бескорисно ишчезнути?” Лукреције, III, 941.

[26] „Ваши очеви друге видели нису, нити ће ваши потомци друге посматрати.” Манилије, I, 522.

ПРОЧИТАНО

ПЕСНИКОВА ПРВА КЊИГА

За свакога ко воли поезију имају песничке прве књиге, прве збирке, једну сасвим самосвојну, непоновљиву привлачност. Има у њима нешто од укуса свечаности прастарих чинова иницијације, или заснивања градова, полагања темељца . . . Те прве повеље о самовласно присвојеном праву песника да на свој начин изговара свет — изриче препознате истине, уздиже свој говор до саопштења које претендује на трајност — документи су о неисцрпности и о богатству модалитета у којима се увек наново јавља основни поетски импулс. Та жеђ за комуникацијом, грозница откривене речи, буђење израза, све то носи у себи једну племениту патетику започињања; сваки песник у једном тренутку свечано имитира првог песника (да би уопште могао да пева), и на тој имитацији, том миту, живи поезија даље. Прва књига Милана Комненића понела је на својим страницама све атрибуте једног песничког почетка; ставимо, међутим, одмах нагласак на реч п е с н и ч к о г, јер смо се сусрели са књигом иза које стоји један несумњиви поетски потенцијал, који озбиљно тражи и на самом старту местимично срећно налази израз.

Једна је карактеристика заједничка огромној већини првих књига поезије, иначе врло различитих и разнородних песника: велики део комуникације коју примамо из тих књига своди се на једну основну поруку, на један изваридани сигнал, којим песник упорно ставља свету на знање да ј е с т е песник. Он то, наравно, обично чини наглашеном парадом вербалне инвенције и имагинације. Одатле је у првим књигама проблем к а к о да се нешто каже тако често одлучно надређен ономе шта се у њима говори. У поезији која се непрецизно назива модерном може из овога да резултира (и често резултира) један суштински неспоразум, који се тиче циљева и средстава поетске комуникације; долази до запостављања прецизности поетског саопштења и паралелно до хипертрофије вербалног ткива, које треба да надомести садржај саопштења. У првој књизи Милана Комненића несумњиво је и обилно присутна тежња такве елементарне комуникације песника који тек успоставља

Милан Комненић: *Ноћ писана ножу*. Нолит, 1966.

глас; с друге стране, књига је скоро чиста од споменутог неспоразума. *Ноћ писана ноћу* књига је коју је обележила једна добродошла озбиљност; то је објава једног песника који већ на својим почецима постаје свестан — или тачно осећа — да је пут поезије сложенији него што то сугеришу његове полазне перспективе (када песник подлеже магији варавог утиска да свет кротко леже у матрице његових речи; осећање које се у једном романтичарском тренутку са неодољиво наивном искреношћу згуснуло у два стиха Бранка Радичевића: . . . „Певам, селе, што год хоћу, / И што хоћу, то и могу . . .”). Објава песника који на самом почетку сумња — не у поезију, на чију се страну одлучује својим чином, али зато у њену свемоћ, у универзалност њене формуле, наново откривене као средство и могућност успостављања равнотеже са собом и са светом. Ова драгоцена сумња — драгоцена у својој релативности, у правој мери и правом тренутку своје појаве (јер то је она иста сумња због које песници могу да изгубе вољу или моћ да певају; намеће нам се старо упоређење са отровом који, у одређеној дози и одређеном тренутку, делује као стимуланс или лек), потврђује се у Комненићевој поезији двојако. Она с једне стране наводи песника да је директно транспонује у песму; цео један аспект књиге израста из текстова поезије о поезији, из пролегомена за једну поетику уобличених у песме, мање-више сврховито растурене по контексту књиге. На овај начин и посматран из овог аспекта, Комненић се на свом старту само прикључује једном низу савремених песника у свету (име им је легион), који на свим језицима, са истинском потребом или без ње, стварају каткада плодну, а каткада јалову збрку поезије и поетике; Комненић се прикључује варијанти у којој поезија хоће да пева ламентацију своје немоћи у односу на предметни свет; немоћи суштинског саопштавања. Будућност његовог песништва показаће да ли и у којој мери он тиме плаћа обол једној помодној поетској преокупацији; све, најзад, зависи од поука и консеквенција повучених из такве поезије-критике, — а пређутни испит искрености неизбежан је саставни део наставка једног песничког пута.

С друге стране — што нам се чини важнијим за ову књигу и за живот Комненићеве поезије — сумња о којој је реч намеће индиректно песнику једну дисциплину говора, један плодан опрез који у изразу постаје критичност према речима и њиховој траженој специфичној употребној вредности у склопу песме. То је управо квалитет који одлучно модификује ону потребу почетничке објаве поезије вербалним ватрометом. У споју са талентом — а Комненић га свакако поседује, и то у знатној мери — даје овај квали-

тет неке сасвим зрело обликоване резултате; налазимо их уклопљене у низ песама из ове књиге, у којима је Комненић и овлаш зацртао известан тематски круг, довољно пространи значајан да у њему стваралачки проживи један песнички век. У најсрећније нађеним тренуцима своје прве зрелости Комненић је песник простора и времена; једно се везује за друго, а детаљи предметног света уочени су у функцији споне, могућој само ако им се призна интегритет једног самосвојног живота (или привид таквог интегритета, уздигнут до поетске истине). Црте простора се у Комненићевој поезији најчистије згушњавају у визији одређеног, завичајног тла, које еманира специфично, сурово и слојевито људско искуство. Његови Пилатовци имају у стиховима ону аутентичност која је неке географске појмове трајно увела у поезију. Време је у његовим песмама изражено најинтензивније као континуитет, што прошлост уводи у тренутак искуства у песми, осветљавајући га блеском у коме изрони извесна дубинска оштрина слике; то је време у правој црти, састављеној од низа тачака којима глас песме може да у жељеном тренутку утврди положај и однос према себи. У књизи *Ноћ писана ноћу* Комненић је успешно назначио — али само назначио — домен и домет свог песничког говорења; може да се очекује наставак — то је осећање које читаоца пуни мешавином критичке радозналости и поверења.

Прва књига овог песника открива присутност једне разазнатљиво оријентисане поетске културе. Оријентација је, свакако, на избор по сродности; на поезију песника чије је искуство могло Комненићу да користи код модулирања сопственог гласа. Употребимо ли овде реч утицаји, треба одмах и додати да се већином ради о утицајима асимилованим (или полуасимилованим) у један песнички језик који вишеструко потврђује да може бити, а често и јесте врло личан. Неизбежно се намеће име Рене Шара, песника код којег је Комненић много тога уочио, а доста и научио. Дубоко осећање за поезију Ива Бонфоа, које је резултирало и књигом финих Комненићевих песничких превода његових изабраних песама, оставило је по који врло разазнатљив траг у Комненићевим песмама. То су све, међутим, чињенице у којима, када их одмеравамо, претеже њихов позитивни ефект; ради се о добро пронађеним тачкама упоришта за усмеравање сопственог кретања. То што су такве тачке пронађене у поезији писаној другим језиком и што је у овом тренутку тешко повући без много оклевања црту која би Комненићеву поезију везала уз нешто одређеније у традицији поезије овог језика (ма колико да је његова поезија надојена аутентичном енергијом тог језика), говори првенствено о извесним мањкавостима те традиције, осет-

ним у тренутку када један млади песник покушава да свој глас равна са гласовима које чује у простору око себе. (Можда изгледа парадоксално али је лако доказиво да вредности у традицији поезије овог језика могу одлучно помоћи тек сасвим изграђеном песнику, у зрелим дилемама и ситуацијама суочавања са избором даљег кретања, даљег померања сопствених граница.)

Ноћ писана ноћу је, све у свему, пример песничке прве књиге која се издваја из просека, доноси специфична обећања поткрепљена специфично озбиљним првим резултатима — а опет носи у себи двосеклу свежину једног почетка са типичним, премда у односу на просек модификованим стартним карактеристикама. Ако су Комненића талент, темперамент и одређена култура (у срећном међусобном споју) сачували од лепозвучног празнословља, он је ипак (и зацело неизбежно) платио почетнички обол на неколико других начина. Комненић, на пример, ретко губи из вида потребу прецизности поетског саопштења, али зато често дозвољава да саопштење остане непотпуно. Допушта да материја песме, фина и богата, а савладана у првој трансмисији, не израсте до наслућене пуноће. Задовољава се да пронађе тачан тоналитет (или му се — ређе — само учини да га је пронашао) и своди целу комуникацију песме на такав проналазак — што је опет својеврстан пример неспоразума о средствима и циљевима песничког говорења. У таквим моментима сусрећемо се у суштини опет са феноменом самозадовољства, које песнику ствара утисак довршености онога што је изрекао; то је опасност схваћене и на једном нивоу савладане дисциплине. Али све то не доводи у питање основни утисак што га читалац добија из Комненићеве прве књиге песама: утисак о једном талентованом старту, обележеном озбиљношћу која делимично указује на правац и могућности једног значајног раста. После ове књиге Комненић је у ситуацији када мора осетити и препознати своје најбоље шансе, свој прави потенцијал, своје аутентичне акценте — све што је успешно експонирао у првој књизи, коју мора интимно критички да чита. Остало је наставак пута, кретање у којем песнику нико (а свакако најмање критичар) не може помоћи. Остало је прави, истински напор; Комненић је дао довољно повода да сматрамо да је таквом напору дорастао.

Иван В. Лалић

МЛАДЕН ОЉАЧА: *КОЗАРА*

Просвета, Београд, 1966.

Михизова искричава примедба на наслов Ољачиног романа *После поноћи* из 1954. године: да би он „могао гласити сасвим друкчије па да књига тиме ништи добије нити изгуби", не би се могла применити на нови Ољачин роман. За Козару нема другог симбола сем њеног имена. Наслов дела подразумева романескну обраду козарачке епопеје која по први пут бива основна тема савременог романа. Иако је филмована веома успешно у режији Вељка Булајића; иако је о великој козарачкој битки писано много у разним записима из народноослободилачког рата, било историјско-књижевног или војно-стратегијског карактера; иако, најзад, у народу постоји изграђен мит о *Козари* и борби козарачких партизана — легенда о Козари, укоричена у Ољачином роману, није понављање старих, познатих факата нити прерађивање већ постојећих штива. Ољачин роман карактерише особен приступ судбинским збивањима из 1942. године, особен по реалистичности сликања свега што се догађало у преломним ратним данима на подкозарским падинама, виђеног оком учесника а бележеног пером искусног и доброг писца.

Комплексност козарачке тематике изискивала је од писца знатан напор проучавања документационог материјала и изузетно познавање психологије људи Козаре и Подкозарја. Сам Козарчанин, писац је теми пришао са дужним респектом и пуном одговорношћу, што је помогло роману да буде и читљив и дубок, и аутентичан сведок једног бурног времена и сага о горкој коби људи који су непрестано, вековима градили једну своју, велику, слободу, одувек одлучни да остану на козарачком комаду земље и под козарачком шачицом неба. Козара, као симбол страдања али и непоколебљивог отпора ових поднебља, у Ољачином роману добива и једно ново значење: она постаје длан узајамног вира и понора нашег човека, одраслог на истој пшеници и под истим небом, али раздељеног на заблуду и на веру у свој отпор; на вир из кога врца голи, праведни живот који се не да потпуно загасити — и на понор у који се суновраћује залутали, каљави масакр. Ољачин роман третира проблем усташтва и домобранства, проблем заблуде једног соја људи који су се под разним окол-

ностима нашли на странпутици, наспрам свог народа и своје савести. Ољача налази оправдања за многе људе са *оне стране истине,* он покушава да сваког превасходно посматра као човека и да поступно разоткрива или топло, прикривено срце или малу зверку у њему. Ту се надграђује идеја романа: објашњење надљудског отпора малобројних партизана у пакленом обручу, објашњење немогућности уништења оних који знају шта бране и од кога бране, — и разјашњење феномена усташтва, његовог правог лица и његовог правог циља.

Ољача полази од тезе да су у већини случајева усташки злочинци постајали од ситних, неприметних људи који су у усташтву нашли своју јадну афирмацију, као и онај трагични Андрићев јунак из приче „Бифе Титаник". Међутим, он открива и предочује друге разлоге који су људе одводили у гротло усташких злочина, очито намеравајући да донекле, код неких ликова, „оправда" опредељење за беспуће којим су кренули. Пример је усташки официр Јозо Хорват који у усташе одлази накнадно да би извукао из логора оца који је затворен јер је млађи Јозин брат, Иван, пребегао у партизане. Искомплексиран Ивановом интелектуалном надмоћношћу још из детињства, Јозо Хорват, који као младић никоме није мислио никаквога зла, налази потврду своје вредности у усташкој војсци, свестан да је одавно престало стварно постојање разлога да се само „спаси отац из логора" и да је слабост ка чину, ка афирмацији, надвладала његове пређашње илузије. Хорват заварава себе да је међу усташама ради љубави према оцу, то заваравање му је једини начин да у себи остане човек. Тако и усташки пуковник Фрањчевић, један од најгорих злочинаца у књизи: „. . . подиже песницу изнад заробљеникове главе, али га не удари, јер се сети мајке: она га је, на самрти, молила да не туче људе без заштите и да убијања препусти другима", иако касније *с језивом мирноћом* каже: „Устријелите га". Тако и незнани, усташки или домобрански војник, сакрива од својих другова скривеног партизана у лишћу. Писац настоји да докаже да је међу усташама било много залуталих, било и добрих људи који су се игром случаја ту затекли. Он ће с хладном симпатијом описати неке карактеристике пуковника Фрањчевића: да спава на тврдом лежају са војницима, да дели с њима и цигарету и задње парче хлеба, да пешачи са војницима мокар као и они, *да се ни у чему не одваја од њих и да трпи чак више од сваког појединца.* Насупрот Фрањчевићу, писац слика ликове Мата Носалице и Асима Подворника — људи који су у својој средини увек били презирани и ништавни (један носалица а други школски подворник из најнижег имовног слоја људи), који су отишавши у усташе постали први кољачи и на тај начин *стекли углед,* — са неприкривеном гнусобом и гневношћу.

Композиција романа је несвакидашња. Ољача је раздељио роман на тридесет и три поглавља која одвајају извадци из разних историјских докумената, дневника и старих записа. Од занимљиве интродукције у виду *пишчеве белешке* на самом почетку књиге — до народне песме са Козаре наведене на последњој страни, ниједан уткани део текста није бесмислен и ван основног тока књиге. Из сваког фрагмента да се излучити ауторова тенденција да нагласи основне фабуларне и идејне елементе романа, да, у ствари, читаоца упозна са бар једним делом материјала који му је користио као грађа за дело. Изузетно записи из дневника пуковника Фрањчевића, посебно *Разговор између посланика Рушимовића и кардинала Tisseranta, ватиканског опуномоћеника за Балкан (у Риму 1942. године)*, представљају потпорна, веома важна, разјашњења усташког покрета у целини. Ипак, композициона структура романа иде на уштрб његовог квалитета, јер онемогућава читаоца да прати доследно и без тешкоћа фабулу. Мноштво епизода, везаних за збивања са челним јунацима романа, меша се у известан конгломерат што разбија нити које вежу читаоца и сваки лик засебно. Независно од утканих делова, композициона структура свакако је хетерогена, и, иако интересантна као подухват, неприкладна и несврсисходна.

Ољача је добар и веома вешт стилист. Он уме да пише и уме да привуче читаоца непосредношћу и лакоћом свога прозног говора. Његова реченица је течна и богата, пуна детаља и наглих обрта, подешена увек зналачки према захтеву атмосфере одломка. И у сувим и шрктим војничким дијалозима, и у описима природе и ситуације, и у датама психологије ликова и у портретирању речима, Ољача је једнако солидан. Пробрана дескрипција и опсервативна моћ пишчева понекада плене својом вредношћу мада има у књизи извесних, чисто стилских, недостатака, који су се лако могли избећи. То су, на пример, заграде у којима аутор даје коментаре убацујући нагло себе у центар збивања, или нагли и невешти прелази из параграфа у параграф, као: — То се збило . . . — и он поче да прича . . . и сл. Умешност стила огледа се најбоље у прилагођавању језику простих усташа и загребачких официра или Козарчана и, нпр. „загорских" партизана. Ољача без тешкоћа вешто подешава стилски концепт према темпераменту и језику људи о којима пише. Служећи се разним дијалектима, многим провинцијализмима, турцизмима и специфичним народним језиком, он је показао доста богату језичку културу.

Ликове са обе борилачке стране уједињује један простор и једна временска омеђеност. Они су сви у истом вртлогу али са различитим, потпуно опречним, захтевима. Једни су одлучни да све униште, други да се одбране. Повезује их *Коза-*

ра, њене пећине и шуме, њена згаришта и њени збегови. Конфронтирани у својим захтевима, Ољачини јунаци трају у динамичним сменама надмоћи и немоћи. Њихове се судбине мешају у чудним заплетима: срећу се два брата Хорвата на Козари, праве се познанства и пријатељства, ничу љубави — а бескомпромисна борба траје.

Сликајући ликове партизана Ољача понекад нема мере за оцењивање нормалних људских реакција. Командант чете Лазар, људескара и добричина који много подсећа на Николетину Бурсаћа, не прекида своје бријање усред шуме док га гранате засипају и док напад траје. То делује јако симпатично, али нормална командантова реакција требало би да буде бар заштита малог борца који га брије и који се плаши. Лазар је оличење правог неустрашивог козарачког борца, сељак мале културе али великог срца, један од безброј оних који су у партизанима нашли правога себе. Легендарни јунак Шоша Мажар сликан је са пуно симпатија и пуно светлих боја, иако писац напомиње да Шоша није опраштао заробљеницима, уназоч неписаним ратним законима. Иван Хорват и остали ликови из партизанских чета такође су портретирани са очигледним симпатијама. Партизане сједињује једно: обруч се мора пробити. Они су сви један и један сви. Можда је због тога Ољача више пажње посветио психолошком портретирању *ликова са оне стране*.

Уз лик усташког кољача фра Августина може се разматрати потка усташке идеологије, назначене у фрагментима Павелићевих говора и разних усташких прогласа. Пароле као што су: „Срби и Хрвати су два свијета који се никад неће ујединити, док је једног од њих на животу", „Православље је највеће проклетство Европе, готово веће и од протестантизма: ту нема морала, нема начела, нема правде, нема истине, нема поштења" . . . „С влахом једи само до пола здјеле, а од пола здјеле удри га здјелом по глави!" — за фра Августина су светиња. Он, свештеник, носи крвав нож. Огрезао у крви он не зна где је крај злочина. Али и за њега писац покушава наћи мало оправдања. У веома доброј епизоди о Августиновом детињству, одакле поничу његове страсти за убијањем, Ољача језиком психолога разоткрива поноре фра Августиновог прошлог. Читалац се грози над фактографском методом сликања Августиновог првог греха који је узрочник његовог пада, али увиђа донекле разлог његове заблуде. Трагични ликови бедног часника Рудолфа, Мујаге дућанлије и других усташких зликоваца доведени су на саму границу између грозног и гротескног.

Значајан актер романа је немачки мајор Дитер, човек који сања за делићем тишине где ће моћи разапети своје сликарско платно и који не зна да ли му је жена на порођају остала жива, ломата се козарачким беспућима, обезнађен, сит рата и сит убистава. Ољача

у њему презентира немачког интелектуалца који је силом отишао у рат и који брзо сазнаје право лице рата и дубину своје заблуде. Дитер се никако не сналази у Босни међу усташким лицима, међу покољима и некултуром; он се заљубљује у девојку коју спасава од усташа али поштује њену личност као прави немачки центлмен. Он је трагична фигура по својој бачености у козарачки вртлог из којег се не уме и не може извући и у коме ће наћи смрт. Од почетка офанзиве њему се усташки савезници гаде:

„Претварајући се да слуша Рудолфа, посматрао је фра Августина, свештеника у војничкој одори, са ножем заденутим у чизму, Дитеру, побожном хришћанину који је веровао у невиност и узвишеност свештенства, фра Августин је личио на орлушину изнад лешине. До њега је седео Мујага, градски побочник, чији је глас подсећао на воловско рикање и који није могао да изусти ни слова а да му не избије пена на угловима усана, што је Дитера нагонило на повраћање. Слично је изгледао и Виктор Гутић, некадашњи стожерник у Бањој Луци, који је допутовао из Загреба; незграпан, задригао, тупог израза, личио је на свињу са овратником и подсећао на човека пуштеног из лудница, што је мајор Дитер, као несуђени сликар, лако уочио, размишљајући о могућности да створи платно домијеовски обојено." Дакле, Дитер је усамљен у ситуацији где је одређен да буде вођа. За њега повратка нема. Његова безизлазност предодређена је доласком на Козару. Он није крив а јесте. Он мора погинути ради оне козарачке поклане деце, ради венца од девојачких очију којим се Поглавник играо.

Роман *Козара* је први Ољачин роман који није писан преваходно *темпераментом*, како би рекао Михиз. Он је писан пре свега искуством.

Перо Зубац

С А Д Р Ж А Ј

Милан Кашанин — — Судбине и људи — — — 181
Момчило Миланков — Потонуло острво — — — 209
Перо Зубац — — — Замор што се преобраћа у воће — Смрт ти је у гласу — Руши се све што сатка — Клетва — Залудно градиш дворе — Што преостаје — Оаза неспокоји — Брегови варави — Али глад твоја пита — Бди ми над поразима — Сним — То се смрт враћа ратна — Залуд се надаш у лето — Јеси ли ти — Несан што мори зену — 25. 8. 1966. — Залудно се мориш — — — — — 225
Миливоје Ристић — — Очи — — — — — — — 242
Мило Бошковић — — Простор за песму — Биће касно — Неко време — Ровчани — Док звезда пева — Себи ближе — Варљива нада — — — 250
Петко Пурчар Војнић — Замишљања — — — — 253

ПРЕВОД ПОЕЗИЈЕ

Јан Ондруш — — — Луди месец — Мачка са две главе — Црни бели — Влас — Сећање — — 263
Мишел де Монтењ — — Филозофирати значи навикавати се на смрт — — 271

ПРОЧИТАНО

Иван В. Лалић — — — Песникова прва књига — 281
Перо Зубац — — — Младен Ољача: *Козара* — 285

Свима
пословним
пријатељима
широм наше земље
и грађанима
С. Ф. Р. Ј.
честита
дан радног народа

1. МАЈ

1967

„ВЕТПРОМ"
БЕОГРАД
Представништво
НОВИ САД
Илије Огњановића 10

ИНДУСТРИЈСКО - ПОЉОПРИВРЕДНИ КОМБИНАТ У ЦРВЕНКИ

„ЦРВЕНКА“

ТЕЛЕФОН БРОЈ 22

организује производњу шећерне репе, семена шећерне репе, семена кудеље и кудељног стабла

Нуди на продају:

— шећер кристал
— шећер у коцки
— шпиритус
— алкохолна и безалкохол.пића

као и све млечне производе одличног квалитета

ТРАЖИТЕ НАШЕ ПРОИЗВОДЕ ШИРОМ ЗЕМЉЕ